

Osmanlı Devleti'nde Adem-i Merkeziyetçilik Tartışması (1876-1913)

Murat BURGAÇ*

Öz: Vilayet idarelerinin ne şekilde yapılandırılacağı meselesi Jön Türkler arasındaki en önemli tartışma konularından birisidir. Bu tartışmanın bir tarafında vilayet idarelerine geniş yetkiler verilmesini isteyen ve Prens Sabahattin etrafında kümelenen adem-i merkeziyetçiler, diğer tarafında ise bu fikrin ülkeyi bölünmeye götüreceğini savunan merkeziyetçiler vardır. Adem-i merkeziyetçilik kavramı etrafında dönen ve 1908 seçimleri sürecinde kelimenin tam anlamıyla bir basın kavgası halini alan tartışma, seçimlerden sonra Meclis-i Mebusan'a taşınmıştır. Nihayet 1913 yılında 'İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat'ının çıkarılmasıyla ülkedeki vilayet idareleri yeniden yapılandırılmış ve böylece adem-i merkeziyetçilik tartışmaları da son bulmuştur. İşin ilginç tarafı, merkeziyetçiliğe taraftar olmaları ile bilinen İttihatçıların çıkardığı bu kanun, vilayetlerde tam anlamıyla adem-i merkeziyetçi bir idare kurulmasını sağlayacak hükümler içermektedir. Bu makalede; adem-i merkeziyetçilik tartışmaları, dönemin basını ve meclis zabıt cerideleri üzerinden incelenmiş; vilayet idareleri kanununun çıkarılmasına giden süreç ve kanunun çıkarılmasının altında yatan sebepler aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adem-i merkeziyet, II. Meşrutiyet, vilayet idareleri, Prens Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti

The Debate on Decentralization in the Ottoman State (1876-1913)

Abstract: One of the most significant discussions among Young Turks was about how the configuration of the provincial governments needed to be. On one camp, there were the decentralists, who supported Prens Sabahattin and the idea that broad authorities should be given to the provincial governments. On the other camp, there were the centralists, who were members of the Party of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti) and advocated that this kind of an application would be a subject for divisions in the country. The argument, which was basically about decentralization and grew into a paper war in the strictest sense during the 1908 elections, was submitted to the Chamber of Deputies of the Ottoman Empire (Meclis-i Mebusan) after the elections. Eventually, in 1913, by means of the enactment of the law for provisional law for general provincial administration (İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat), the provincial governments of the country were reconfigured, and as a result of this, the discussions at issue related with the decentralization came to an end. On the other hand, interestingly, the law, which was enacted by the unionists, who were also known

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yunussemre Kampüsü, Tepebaşı/Eskişehir/Türkiye

Makale gönderim tarihi: 06.03.2017

Makale kabul tarihi: 05.04.2018

for being supporters of centralization, comprised provisions that would provide provinces with ultimately decentralized governance. In this article, through examining the decentralization discussions in the Second Constitutional Era (II. Meşrutiyet Dönemi) by taking the press of the period and parliamentary minutes into account, it was aimed to shed light on the process of the enactment of the law about provincial governments and the reasons behind passing the law in question.

Keywords: Decentralization, Second Constitutional Era, provincial governments, Prens Sabahattin, Party of Union and Progress

Giriş

Bir devletin egemenliği altında, siyasi nitelik taşıyan ve ülke sınırları ile çevrili olan coğrafi mekânın tamamına ‘mülk’ denir. Her devlet, bu mülk üzerinde hâkimiyetini tesis etmek ve devlet görevlerinin yerine getirilmesini sağlamak için bir idare teşkilatı kurar. Bu teşkilat; ‘mülkî idare’ adı verilen merkezî yönetim ve merkezî yönetime bağlı il, ilçe, bucak, köy gibi taşra örgütlerinden oluşur. Devletin tüzel kişiliğini temsil eden bu taşra örgütleri, ülkedeki ‘mülkî idarî taksimat’ı oluşturan unsurlardır ve ‘mülkî idare bölümleri’ olarak tanımlanır (Balık-Karakuyu, 2014: 2), (Görelî, 1952: 3).

Devletin idare teşkilatı; mülkî idare ile bu idarenin bölümleri arasındaki yetki ve görev dağılımının ne şekilde düzenlendiğine bağlı olarak ‘merkeziyetçi’ ya da ‘adem-i merkeziyetçi¹’ olarak nitelendirilir.

Merkeziyetçi bir sistemde; mülkî idare bölümleri ne tüzel kişiliğe ne de merkezî yönetimden bağımsız karar ve icra organlarına sahiptir. Bu tür bir idarede; tüm yetkiler merkezde toplanmıştır, tüm kararlar merkezde alınır ve tüm atamalar merkezden yapılır. Millî savunma, eğitim, adalet, dış politika gibi ülkede yaşayanların tümünü ilgilendiren ‘umumi işler’ ile yalnızca bir şehrin ya da kasabanın sakinlerini ilgilendiren, yol yapımı, altyapı hizmetleri vb. gibi ‘mahalli işler’ arasında bir ayırım gözetilmez. Kamu hizmetlerinin tamamı, merkezînin tayin ettiği ve merkeze karşı sorumlu olan memurlarca yürütülür. (Onar, 1966: 589-592), (Görelî, 1952: 61).

Buna karşılık, adem-i merkeziyetçi idarelerde; mülkî idare bölümlerinin tüzel kişiliği tanınır ve buralarda, merkezden bağımsız bir idare organı olarak, icrai karar alma yetkisine sahip, ‘mahalli meclisler’ kurulması ilkesi kabul edilir. Umumi işler ile mahalli işler birbirinden ayrı tutulur. Bunlardan birinci tür işler merkezden tayin edilen, ikinci tür işler ise o mahallin kendi halkı

¹ Adem-i merkeziyetçilik kavramının siyasi ve idari olmak üzere iki yönü vardır. Eğer taşra örgütlerinde kurulan mahalli idarelerin yasama yetkisi, bir dereceye kadar da yargı bağımsızlığı var ise siyasi bir adem-i merkeziyetçilik mevzubahistir. Bu tür bir adem-i merkeziyetçiliği uygulayan devletler ‘federatif devletler’ olarak adlandırılır (Onar, 1966: 611), (Görelî, 1952: 61). Bu makale kapsamında ele alınan adem-i merkeziyetçilik siyasi değil idari adem-i merkeziyetçiliktir. Aradaki farkın özellikle vurgulanması gerekmedikçe, ‘idari’, ‘siyasi’ nitelemeleri kullanılmayacaktır.

tarafından seçilen memurlarca yürütülür. '*Mahalli memurlar*', yaptıkları işlerde merkezden ziyade mahalli meclislere karşı sorumludurlar (Onar, 1966: 611-612), (Görelî, 1952: 61-62).

Devlet işlerinin yürütülmesini kolaylaştırmak ve rasyonalize etmek amacını güden her devlet, mülkî idarî taksimatını ve bu taksimatı oluşturan unsurlar ile merkezî yönetim arasındaki ilişkiyi, bu amaçlara en iyi şekilde ulaşmak doğrultusunda düzenlemeye çalışır. (Görelî, 1952: 3). Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı Devleti'nde de '*reform çağıının*' başlamasıyla birlikte, bu konular irdelenmeye ülkede daha etkili ve rasyonel bir idarî yapı kurma doğrultusunda çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. II. Mahmut (1808-1839) döneminde başlayan bu çalışmalar, Tanzimat Dönemi'nde de devam etmiş ve 1871 yılında '*İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*'nin çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır².

Bu nizamname ile ülkedeki mülkî idarî taksimat, vilayet-liva-kaza-naahiye-köy şeklinde düzenlenmiş ve '*vilayet*' ülkedeki en büyük mülkî idare bölümü olarak belirlenmiştir. Mülkî idare ile bölümleri arasındaki ilişki ise son derece merkezîyetçi bir şekilde yapılandırılmış; vilayetin idaresi, merkezden tayin edilen ve tamamen merkeze bağlı olan '*vali*'ye tevdi edilmiştir. Gerçi nizamname hükümleri gereğince, vilayetlerde mahalli işler için bir '*umumî meclis*' kurulması, böylece mahalli bir idare organı ortaya çıkması öngörülmüşse de bu meclise icrai karar alma yetkisi verilmemiş, ayrıca vilayetin tüzel kişiliği de tanınmamıştır (Onar, 1966: 710).

23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilân edilmesi ve meşrutî rejime geçilmesinden sonra, bu merkezîyetçi idarî yapı sorgulanmaya başlanmıştır. Zira Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinde, vilayetlerin '*tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiif*' ilkelerine göre yönetileceği açıklanmıştır (Kili-Gözübüyük, 2000: 54).

Tevsi-i mezuniyet, yetki genişliği anlamına gelmektedir. Merkezî hükümetin, kendi yetkilerinden gerekli gördüğü kadarını, kendi atadığı idarecilere devretmesi tevsi-i mezuniyet olarak değerlendirilir. Tevsi-i mezuniyet, merkezîyetçiliğin neden olduğu; bürokrasinin çok ağır işlemesi, işlerin aksaması gibi bir takım sıkıntıları giderebilmek için uygulamaya sokulan

² '*İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*'nin çıkarılmasına varan süreç, Tanzimat döneminin önemli isimlerinden Fuat Paşa'nın girişimleriyle 7 Kasım 1864'de '*Tuna Vilayet Nizamnamesi*' çıkarılmasıyla başladı. "*Umuru mülkiye ve maliye ve mevadd-ı imariyeye ait hususatta*" başarılı sonuçlar alabilmek için çıkarılan bu nizamname ile Niş, Vidin ve Silistre eyaletleri birleştirilerek, '*Tuna Vilayeti*' adıyla yeni bir mülkî idare bölümü kuruldu ve başına da Mithat Paşa getirildi. Deneme mahiyetinde olmak üzere sadece Tuna Vilayeti'nde uygulanan bu sistemden başarılı sonuçlar alınması üzerine 1871 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi çıkarılarak süreç tamamlandı. Ayrıntılı bilgi için bkz., (Onar, 1966: 704-708), (Görelî, 1952: 5-7). (Behlülçil, 1992: 136-146), (Çadırcı, 2007: 209-216), (Ortaylı, 2008, 495-503). Nizamnamelerin tam metni için bkz., (BMKGM, 1997: 1- 16, 26-52).

bir ilkedir. Ancak bu ilkenin uygulanması idarî sistemin merkeziyetçi yapısını değiştirmez (Onar, 1966: 597).

Tefrik-i vezaif ise görev ayrımı demektir. Bu kavram, merkezî idarenin görevleri ile taşra örgütlerindeki idarelerin görevlerinin birbirinden ayrılmasını, mahalli işlere ait görev ve yetkilerin taşra idarelerine bırakılmasını ifade eder (Onar, 1966: 614). Dolayısıyla tefrik-i vezaif, adem-i merkeziyetçilik kavramı ile genellikle eşanlamlı olarak kullanılır³.

Tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kavramlarının Kanun-i Esasi'ye girmesi, ülkede o güne kadar uygulanan sıkı merkeziyetçi idarî yapının değiştirilmek istendiğinin göstergesidir. Ancak anayasada, valilerin yetkilerinin ne kadar artırılacağına ya da vilayet idarelerine hangi görevlerin devredileceğine dair bir hüküm yoktur. Dolayısıyla tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ilkelerinin nasıl ve ne dereceye kadar uygulanacağı konuları belirsiz kalmıştır⁴. İşte bu belirsizlik, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kavramlarının farklı kesimler tarafından farklı yorumlanmasına; özellikle 1906 yılından sonra Jön Türkler arasında önemli bir kırılmanın yaşanmasına, Prens Sabahattin Bey etrafında kümelenen adem-i merkeziyetçiler ile Ahmet Rıza Bey çevresinde toplanan merkeziyetçiler olmak üzere iki grubun ortaya çıkmasına ve uzun yıllar boyunca hararetli tartışmalar yaşanmasına sebebiyet verecektir.

II. Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve bu cemiyetin ideoloğu olarak kabul edilen Ahmet Rıza Bey'in görüşlerini iktidara taşıırken; Prens Sabahattin'in savunageldiği adem-i merkeziyetçilik, İttihatçılar tarafından, Osmanlı Devleti'ni bölünmeye götürecek “muzır” bir düşünce olarak kabul görmüş ve suçlayıcı bir dille eleştirilmiştir. Ancak ilginç bir şekilde İttihatçılar iktidarı mutlak olarak ele geçirdikten bir süre sonra, 1913 yılında, vilayetlerin tüzel kişiliğini kabul eden ve idarî alanda adem-i merkeziyetçiliğin önünü açan hükümler içeren bir kanun, “İdare-i Umumiye-i

³ Genel kabul gören tanımlar böyle olmakla birlikte, bu makalenin ilerleyen sayfalarında görüleceği üzere II. Meşrutiyet Dönemi'nde, tefrik-i vezaif değil, tevsi-i mezuniyet kavramı adem-i merkeziyetçilikle eş anlamlı kullanılacaktır. Her ne kadar 1913 yılında çıkarılan ‘İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat’ın gerekçesinde bu kavramlara açıklık getirilse de bu yanlış kullanım ilerleyen tarihlerde de yer yer tekrarlanacaktır. Tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kavramlarına yüklenen farklı anlamlar hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz., Yayla, Yıldızhan (1982), *Anayasalarımızda Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul.

⁴ Gerçi Meclis-i Mebusan'ın 19 Mart 1877 tarihli açılış töreninde II. Abdülhamid adına okunan nutukta vilayet idaresi ile ilgili kanunun kısa zamanda çıkarılacağı söylenmiş, hatta kısa bir süre sonra da Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan, ‘*Vilayat Nizamnamesi*’, Meclis-i Mebusan'a sunulmuştur (MMZC-1877 c.I, 1939: 11). İstanbul Milletvekili Hasan Fehmi Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a sunulan ve 101 maddeden oluşan bu nizamname Meclis-i Mebusan'da uzun süre tartışıldıktan sonra, 3 Mayıs 1877'de onaylanmıştır (MMZC-1877 c.I, 1939: 62-194). Meclis-i Ayan'da da onaylandıktan sonra Meclis-i Vükela'ya sevk edilmiştir. Ancak Meclis-i Vükela, bir takım düzeltmeler yapılması istemiyle, nizamnameyi Meclis-i Mebusan'a geri göndermiştir (MMZC-1877 c.II, 1954: 129). Kısa bir süre sonra Meclisin feshedilmesi üzerine nizamnamenin çıkarılması olanağı kalmamıştır.

Vilayat Kanun-ı Muvakkat", çıkarmışlardır. Üstelik kanunun sadece hükümleri değil, gerekçesi de Prens Sabahattin Bey'in yıllardır savunduğu düşüncelerle neredeyse birebir aynıdır. O kadar ki; gerekçede merkeziyetçi idare, istibdat rejimlerine has bir idare anlayışı olarak nitelenmekte ve son derece ağır şekilde eleştirilmektedir.

İttihat ve Terakki cenahının vilayet idarelerine yaklaşımında meydana gelen bu köklü değişimin nedeni/nedenleri ne olabilir? Acaba sebep iç ve dış dinamikler midir yoksa bir başka açıklama söz konusu olabilir mi? Bu soruları yanıtlayabilmek; sadece siyâsî değil idarî alanda da sıkı merkeziyetçi olarak bilinen İttihatçıların nasıl olup da İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu" gibi, bir kanunu çıkarmış olduğunu açıklayabilmek bu makalenin temel amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda makalede; Prens Sabahattin Bey'in yazıları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programı, dönemin basını, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Levayih ve Tekalif-i Encümen mazbataları gibi birinci el kaynaklar kullanılacak; adem-i merkeziyetçilik tartışmalarının ilk ortaya çıktığı tarihten, vilayet idaresi kanununun çıkarıldığı tarihe kadar olan dönem ele alınarak tartışmanın tarihsel arka planı ve tarafların görüşleri kronolojik bir dizge içerisinde irdelenecektir.

Jön Türk Kongresi ve Adem-i Merkeziyetçilik Tartışmasının Başlaması

Osmanlı Devleti'nde Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasıyla başlamış olan meşrutî dönemin ömrü uzun olmadı. Nitekim 12 Şubat 1878'de II. Abdülhamid'in (1876-1909) '*irade-i seniye*'si ile Meclis '*tatil*' edildi, Kanun-i Esasi askıya alındı ve meşrutî rejime son verildi (MMZC–1877 c.II, 1954: 406). Böylece yaklaşık 30 yıl sürecek bir '*istibdat dönemi*'ne girildi. Bu dönem içinde II. Abdülhamid rejimine yönelik, ileride '*Jön Türk Hareketi*' olarak adlandırılacak, bir muhalif hareket ortaya çıktı. Bu hareketin en önemli temsilcisi ise Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak belirdi. Tümü de askeri tıbbiye öğrencisi olan beş arkadaş⁵ tarafından, 1889 yılında '*İttihad-ı Osmani*' adıyla kurulmuş olan örgüt, aynı yıl Jön Türklerin Paris'teki lideri konumunda olan Ahmet Rıza Bey⁶ ile ilişkiye geçmiş ve örgütün adı, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) olarak değiştirilmişti. II. Abdülhamid örgütün varlığından haberdar olup da koğuşturmalar, sürgünler ve tutuklamalar başlayınca örgüt üyeleri yurtdışına kaçtı. Böylece Jön Türk

⁵ Ohrılı İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Süküti, Bakülü Hüseyinzade Ali, Kafkasyalı Mehmed Reşid (Tunaya, 1998: 51),(Kuran, 2000: 45).

⁶ Ahmet Rıza Bey ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Sönmez, Erdem (2012), *Ahmet Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. Ramsour, Ernest Edmondson (2013), *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, Çeviren: Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Hareketinin yurtdışı devresi başlamış oldu. Bu dönemde özellikle Paris, hareketin merkezi haline geldi (Karal, 1983: 514-515), (Tunaya, 1998: 51-52).

Jön Türklerin amacı II. Abdülhamid'i devirmek ve meşrutî yönetimin yeniden tesis edilmesini sağlamaktı. Bu amaçla Şubat 1902'de Paris'te bir '*Jön Türk Kongresi*' toplandı. Fakat bu kongrede Jön Türkler; ülkede meşrutî rejimin yeniden kurulabilmesi için yabancı devletlerin yardımını isteyen '*müdahaleciler*' ve buna karşı çıkan '*adem-i müdahaleciler*' olmak üzere ikiye ayrıldı. Bunlardan birinci grupta olanlar Prens Sabahattin Bey⁷, diğerleri ise Ahmet Rıza Bey etrafında kümelendiler. Bu bölünmeden sonra Ahmet Rıza Bey ve ekibi cemiyetin adını '*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*' olarak değiştirdi (Ramsour, 2013: 89), (Kuran, 2000: 189,193). Prens Sabahattin Bey ise Haziran 1906'da, '*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni (TŞAMC) kurarak, Ahmet Rıza Bey ve ekibiyle yollarını tamamen ayırdı. (Kuran, 2000: 214).

Her iki cemiyet, II. Abdülhamid idaresinin yıkılmasını ve ülkede meşrutî idarenin yeniden tesis edilmesini sağlamak amaçlarında birleşiyordu. Ancak vilayet idarelerinin ne şekilde yapılandırılması gerektiği konusunda tamamen farklı düşünceleri vardı.

Prens Sabahattin Bey, merkeziyetçi idare anlayışının ülkeye zarar verdiğini düşünüyor ve bu yapının tasfiye edilmesi gerektiğini savunuyordu. Nitekim, kurucusu olduğu cemiyetin programında vilayet idarelerinin, '*adem-i merkeziyet ve tevsi-i mezuniyet*' esasına dayandırılması gerektiği açıklanmıştı⁸. Programa göre; valiler, defterdarlar, mahkeme reisleri ve savcılar merkezî hükümet tarafından; diğer mülkî ve adlî memurlar ise vali tarafından, muhtelif unsurların çoğunluğuna uygun şekilde belirlenip, atanacaklardı. Vilayetlerde, gizli oy ile seçilecek üyeler ile bu üyelerin sayısının 1/5'ini geçmeyecek şekilde atanacak kişilerden oluşacak vilayet meclisleri kurulacaktı. Bu meclisler; vilayetin malî işlerinde, kanun ve nizamnamelerin uygulanmasında tam ve geniş bir yetkiye sahip olacaklardı. Vergi gelirlerinin, hükümet ve vilayet arasında kararlaştırılacak bir miktarı, mahalli ihtiyaçlara sarf edilmek üzere vilayete bırakılacaktı⁹. Prens Sabahattin Bey, vilayet idareleri için savunduğu bu yapıyı

⁷ Prens Sabahattin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ege, Nezahet Nurettin (1977), *Prens Sabahattin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, Güneş Neşriyat, İstanbul.

⁸ Cemiyet ayrıca, ülkede bireysel girişimin (teşebbüs-i şahsi) yaygınlaştırılmasını da savunuyordu. Cemiyetin programında, bunu yaygınlaştırmak için neler yapılacağı da yazılıydı. Ancak bu makale vilayet idareleri ve adem-i merkeziyetçilik konusu odaklı olduğundan bu ilkinden bahsedilmeyecektir.

⁹ Programdaki önemli bir madde de merkezde açılacak olan Meclis-i Mebusan'ın oluşum şekline ilişkindi. İlgili maddeye göre Mebuslar Meclisi, Vilayet Genel Meclislerinin kendi üyeleri içinden seçecekleri kişilerden oluşacaktı. Ancak bu makale kapsamında yapılan okumalarda; programın bu maddesinin, Jön Türklerin vilayet idareleri ile ilgili yaptıkları tartışmalarda hiç gündeme gelmediği görülmüştür. Prens Sabahattin Bey programını savunmak için pek çok yazı kaleme almış olmasına rağmen bu maddeyle ilgili tek satır yazmamıştır. Muhtemelen Sabahattin Bey bu konudaki düşüncesini sonradan değiştirmiş bu sebeple de

'*idarî adem-i merkeziyetçilik*' olarak tanımlıyor; bu ilkenin uygulanmasıyla idarî işlerin daha verimli yürüyeceğine, ahalinin devlete bağlılığının artacağına ve ülkenin kalkınacağına inanıyordu (Prens Sabahattin, 2007: 144-145, 262).

Ahmet Rıza Bey ise merkeziyetçi idarî yapının devam etmesinden yanaydı. Bu yapının, imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için biricik yol olduğunu düşünüyordu. Zira Ahmet Rıza Bey'e göre vilayet idarelerine geniş yetkiler vermek, ülkede ayrılıkçı hareketlerin gelişmesine ve imparatorluğun parçalanmasına zemin hazırlayabilirdi. Prens Sabahattin Bey'in partisini kurması ve programını açıklamasından sonra, Ahmet Rıza Bey'in çıkardığı Meşveret Gazetesi'nde, adem-i merkeziyetçiliğin imparatorluğu parçalayacak bir ilke olduğu yolunda yazılar yayınlanmaya başladı (Kuran, 2000: 214). Böylece yurtdışındaki Jön Türkler arasında merkeziyetçi - adem-i merkeziyetçi olmak üzere bir ayırım ortaya çıktı ve II. Meşrutiyet döneminde idare alanında yaşanacak olan büyük tartışmanın fitili ateşlendi.

Meşrutiyetin İlanı ve Tartışmanın Alevlenmesi

Paris'teki Jön Türkler arasında bu kavganın ortaya çıktığı tarihlerde yurtiçinde bambaşka gelişmeler yaşanmaktaydı. Nitekim 1906 yılında Selanik'te, çoğunluğu III. Ordu subayı olan, on kişi tarafından¹⁰ '*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*' adıyla gizli ve ihtilalci bir örgüt kuruldu. Cemiyet Makedonya'da hızla genişledi. 1907'de Ahmet Rıza Bey grubundan Doktor Nazım, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile ilişki kurmak üzere Selanik'e gönderildi. Sonunda Eylül 1907'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleşme kararı aldılar. Örgütün adı, tarihsel bir değere sahip olduğu için Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak benimsendi. Paris cemiyetin dış şubesi, Selanik ise iç şubesi olarak belirlendi. Meşveret ve Şura-yı Ümmet gazeteleri de Cemiyetin yayın organı olarak kabul edildi (Tunaya, 1998: 54), (Karal, 1999: 6, 9).

Bu gelişmeden kısa süre sonra 27-29 Aralık 1907'de Paris'te '*II. Jön Türk Kongresi*' toplandı ve Jön Türkler, tüm fikirsel ayrılıkları bir kenara bırakarak II. Abdülhamid rejimini yıkma amacıyla birleştiler (Kuran, 2000: 287, 295). Bundan sonra olaylar hızla gelişti. 3 Temmuz'da Kolağası (Yüzbaşı) Resneli Niyazi Bey'in, iki yüz kadar sivil ve asker fedai ile birlikte dağa çıkmasıyla

bu konuya hiç temas etmemiştir. Sabahattin Bey'in programındaki bu maddenin I. TBMM'de tartışılan 'meslekî temsil' ilkesi ile benzerliği dikkat çekicidir.

¹⁰ Bu on kişi: Bursalı Tahir, Naki (Yücekök), Talat, Mithat Şükrü (Bleda), Rahmi, Ömer Naci, Kazım Nami (Duru), İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet (Tör) beyler idi. Örgütün kurucusu olan bu isimler kendi aralarında yaptıkları seçimle; Talat, İsmail Canbolat ve Rahmi beyleri, sonradan merkez-i umumi adını alacak olan 'Heyet-i Aliye' olarak seçtiler (Akşin, 2014: 106).

başlayan süreç, 24 Temmuz 1908'de¹¹ II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girdiğini ve meşrutî rejime geçildiğini ilan etmesiyle sonuçlandı. Böylece 'II. Meşrutiyet Dönemi' başladı¹².

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte, İTC¹³ ile TŞAMC arasında bir yakınlaşma başladı. Nitekim Sabahattin Bey'in, Paris'ten İstanbul'a dönmeye hazırlandığı tarihlerde, her iki cemiyetin liderleri arasında bir takım görüşmeler yapıldı ve hatta bu iki cemiyetin birleştiği yolunda haberler yabancı basına yansıdı (A.C, 1934-3148: 2). Kısa bir süre sonra ise İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Türkiye'deki gazetelere bir tebliğ gönderildi. Tebliğe göre; '*Şimdiye kadar Paris'te 'Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi ve Meşrutiyet' namı altında sarf-ı mesai eden cemiyetle, 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti', arasında itilaf ve ittifak-ı tam hasıl olduğundan fimabad her iki cemiyetin 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' namı ve programı altında çalışacaklar(dı).*' (Tanin, 1908-24: 4).

Esasen meşrutiyetin ilanına ne Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey'in temsil ettiği Terakki ve İttihat Cemiyeti ne de Prens Sabahattin Bey'in lideri olduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti doğrudan etki etmişti. Bu zaferin asıl mimarı, 1906'da Rumeli'de kurulmuş olan ve ihtilalci bir yöntem benimseyen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ydı. Cemiyet, her ne kadar 1907'de Ahmet Rıza Bey grubu ile birleşerek örgütün adını değiştirmişse de bu zahiri bir birleşmeydi. Asıl güç, yurt içindeki örgütteydi. Bu örgütün kendi liderleri vardı ve bu liderlerin, iktidarı ne Ahmet Rıza Bey ne de Prens Sabahattin Bey ile paylaşmaya ise hiç niyetleri yoktu (Kuran, 2000: 312, 316). Nitekim meşrutiyetin ilanından sonra Ahmet Rıza Bey'e İstanbul'a dönmemesi bildirilmiş ve gerekçe olarak da 'her ihtimale karşı içlerinden birinin yurtdışında kalmasının yararlı olacağı' söylenmişti (Ziya Şakir, 2014: 603), (Bayur, 1991: 202). Ahmet Rıza Bey'in; 1908 Ağustos'unda Selanik'e yazdığı mektuplarda onun harekettten ne denli dışlandığı olanca çıplaklığı ile görülmekteydi¹⁴. Bu mektuplarda Ahmet Rıza Bey; yurtiçindeki Jön Türklerin gazetelere verdikleri röportajlarda Paris merkezinden hiç söz etmemelerini eleştiriyor; İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in, '*Türklerin birkaç lideri vardır. Harici politikada bunların biri diğeri ile müttefik değildir.*' dediğini yazıyor ve ekliyordu: "*Bu rezalete nihayet verilmedikçe benim sefirlerle, hariciye*

¹¹ Rumi 10 Temmuz 1324.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz., (Bayur, 1991: 168-203).

¹³ II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti adı kullanılmaya başlanmış ve literatüre de bu şekilde yerleşmiştir. Bu nedenle bu makalede İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ismi kullanılacaktır.

¹⁴ Bu mektuplar için bkz., A.C., "Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", *Milliyet*, 12 Teşrinisani/Kasım 1934, No: 3147, s. 2. A.C., "Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", *Milliyet*, 13 Teşrinisani/Kasım 1934, No: 3148, s. 2.

nazırlarıyla görüşmem hata olur. Çünkü her kafadan bir söz çıkarsa cemiyetin hariçte itibarı kalmaz... Ah arkadaşlar, arkadaşlar! Abdülhamid beni sizin kadar üzmedi!" (A.C, 1934-3148: 2).

İttihatçılar; Ahmet Rıza Bey'den Paris'te kalmasını isteyerek, onu iktidara, liderliğe ortak olmaktan alıkoymuşlardı. Ancak Prens Sabahattin Bey'in durumu farklıydı. Zira onun, başında bulunduğu ve özellikle üniversite gençliği arasında epeyce taraftarı olan bir partisi vardı. Diğer taraftan gayrimüslim unsurlar da Sabahattin Bey'i destekliyorlardı. İttihatçılar; Sabahattin Bey'in gayrimüslim unsurları kendi safına katmasından ve İTC üyeleri arasında taraftar toplamasından endişe duymaktaydı¹⁵. Bunun için de TŞAMC ile birleşerek bu tehlikeyi bertaraf etmeyi düşünüyorlardı. Bu yüzdendir ki Sabahattin Bey, Paris'ten İstanbul'a dönmeye hazırlanırken telaşlanmışlar ve onunla görüşmeler yapmışlardı (Ziya Şakir, 2014: 678). Bu görüşmeler sonunda da her iki cemiyetin birleştiği de açıklanmıştı fakat bunun geçici bir ittifaktan başka bir anlam ifade etmediği Prens Sabahattin Bey'in İstanbul'a dönmesiyle kısa zamanda ortaya çıkacaktı.

Prens Sabahattin Bey, birleşme ile ilgili tebliğin yayınlanmasından yaklaşık bir hafta kadar sonra, 2 Eylül 1908'de, İstanbul'a döndü. Onu, içlerinde Makedonyalı Hristiyanların ve İstanbul'daki Rumların da olduğu büyük ve coşkulu bir kalabalık karşıladı. Sürgünde ölen babası Damat Mahmud Paşa'nın na'sının defin törenine Patrikhane bir heyet gönderdi (Kuran, 2000: 324), (Kansu, 2011: 266). Gelişi, basında da geniş yer buldu. Sabah Gazetesi'nde Sabahattin Bey'i bir hürriyet kahramanı olarak öven yazılar (Sabah, 1908-6803: 2), (Sabah, 1908-6804: 1, 2); İkdam Gazetesi'nde ise adem-i merkeziyetçilik ilkesinin vilayetlerin kısa zamanda kalkınması için biricik yol olduğunu savunan bir makale yayınlandı (Ali Kemal, 1908-5127: 1).

Sabahattin Bey'in İstanbul'da binlerce kişi tarafından karşılanması, Patrikhane ile irtibata geçmesi, üstüne üstlük bir de TŞAMC'ye yakınlığıyla bilinen bir gazetede adem-i merkeziyetçilik propagandasının yapılması Prens'in tehlikeli bir rakip olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştı.

İkdam'da çıkan bu makaleden iki gün sonra İTC'nin yarı resmi yayın organı olan Tanin Gazetesi'nde, gazetenin başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), '*Adem-i Merkeziyet*' başlıklı bir makale kaleme aldı. Bu makalede; Prens Sabahattin

¹⁵ Nitekim daha Meşrutiyetin ilanından evvel İttihatçıların Girit'teki Aliyotizade Mustafa Tevfik Bey'e gönderdikleri bir mektupta; orada yaşayan Ermenilere Sabahattin Bey ile işbirliği yapmalarının yersiz ve adem-i merkeziyetçiliğin Osmanlı ülkesinde gerçekleştirilmesinin imkansız olduğunu uygun bir dille anlatılması istenmekteydi. Yine İran'da bulunan Ömer Naci Bey'e gönderilen bir diğer mektupta ise Sabahattin Bey'in o taraflardaki çalışmalarının bildirilmesi isteniyor ve Prensle hiçbir biçimde ilişkide bulunmaması tehditvari bir şekilde kendisine bildiriliyordu. Her iki mektup birlikte değerlendirildiğinde İttihatçıların endişelerinin ciddi boyutlarda olduğu ortaya çıkmaktadır. Mektupların tam metni için bkz., (Bayur, 1991: 163-165).

Bey'in fırkasının, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleştiği haberini memnurlukla okuduklarını, Sabahattin Bey'in, adem-i merkeziyet ilkesinin Osmanlı Devleti'ne zarar vereceğini anlayarak bunu programından çıkarmayı kabul ettiğini yazıyor ve ekliyordu: "*Tüm bunlara rağmen 'İkdam'ın mütalaasında hala bu fikrin müdafaa edilmesi ve Sabahattin Bey'in meziyet-i irfanına şahadet suretinde gösterilmesi tabir-i amiyanesiyle bir 'pot kırmak'tır'*" (Hüseyin Cahit, 1908-35: 1).

Bu tarihlerde Prens ile İttihatçılar arasındaki görüşmeler devam etmekteydi. Bu nedenle Hüseyin Cahit Bey makalesinde Sabahattin Bey'i değil, İkdam Gazetesi'ni suçlamaktaydı. Ama yine de bu karşılıklı makaleler; II. Meşrutiyet Döneminde, merkeziyetçilik - adem-i merkeziyetçilik tartışmalarının alevleneceğinin ve hürriyetin ilanı için birlikte mücadele etmiş olan Jön Türklerin, bu kavramlar etrafında kutuplaşacaklarının açık bir işaretiydi. Bu kutuplaşmanın karşılıklı tarafları fikirlerini aynı kaynağa, Kanun-i Esasi'nin 108. maddesine, dayandıracaklardı. Fakat ilginç bir şekilde fırtına, adem-i merkeziyetçilik kavramı ile eşanlamli kullanılabilecek olan tefrik-i vezaif kavramı üzerinde değil, yetki genişliğini ifade eden tevsi-i mezuniyet kavramı üzerinde kopacaktı. Nitekim Hüseyin Cahit Bey'in makalesine cevaben bir makale kaleme alan Ali Kemal Bey, Sabahattin Bey'in adem-i merkeziyet hakkındaki düşüncelerinin asla değişmediğini belirterek ve şöyle yazıyordu:

Kanun-i Esasimizde tevsi-i mezuniyet dediğimiz adem-i merkeziyete gelince: Evvelemirde bu kelimeyi muhtariyet-i idare ile karıştırmamalıdır, günahtır. Adem-i merkeziyet (Decentralisation) başka, muhtariyet (autonomie) yine başkadır... Bir de adem-i merkeziyet ya siyasi olur, ya sırf idareye müteallik bulunur. Aynı Kanun-i Esasiye tabi bir mülkte ancak idareye ait adem-i merkeziyet cari olabilir. Mademki memleket baştanbaşa bir Kanun-i Esasiye tabidir, o memleketin mebusları bir merkezde müctemidir, başka mebusanı, başka şura-yı ümmeti yoktur, o mülkün hiçbir köşesinde muhtariyet tatbik edilemez... Şimdi bu vechle kast olunan adem-i merkeziyetten muhtariyet-i idare fikrini çıkarmak ne mülahazaya müsteniddir? Anlamıyoruz. Tevsi-i mezuniyete adem-i merkeziyet dediğimiz güce mi gitti? (Ali Kemal, 1908-5130: 1).

Bu karşılıklı makaleler; kısa süre önce İTC tarafından gazetelere gönderilen tebliğde bahsedilen '*ittifak-ı tam*'ın hiç de '*hasıl*' olmadığını açıkça göstermekteydi. Şu farkla ki adem-i merkeziyetçiliğin ateşli muhalifi Ahmet Rıza Bey'in yerini Tanin Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey almıştı.

Basında bu tartışmalar yaşanırken Sabahattin Bey ise İstanbul'a dönüşünün hemen ertesinde adem-i merkeziyetçilik ilkesini kamuoyuna açıklamak ile meşgul oluyordu. Nitekim 17 Eylül'de Varyete Tiyatrosu'nda verdiği bir konferansta; siyasi ve idarî olmak üzere iki tür adem-i merkeziyet idaresinin olduğunu ve kendisinin idarî adem-i merkeziyete taraftar bulunduğunu söyleyen Sabahattin Bey, bunun da zaten Kanun-i Esasi'nin 108. maddesindeki tevsi-i

mezuniyet ilkesinden başka bir şey olmadığını belirtiyordu. Konuşmasının en önemli kısmı ise *'Bugün tebşir edebilirim ki saadet-i vatana çalışan cemiyetlerimiz arasında ne fer'i ne esasî hiçbir ihtilaf kalmamıştır.'* sözleriyle her iki cemiyetin birleştiğini duyurmasıydı. Şöyle diyordu Sabahattin Bey:

Bizi ve vatanımızı tehlikeden kurtaracak yegâne kuvvet muhabbet-i Osmaniye'nin bir an evvel teessüsüdür. Bugün Ermeni, Rum, Bulgar, Arnavut vesaire gibi fırkalar nazar-ı dikkate alınmamalıdır... Yek dest-i vifak olarak ittihad-ı Osmani'nin muhafazasına çalışmalıyız. Hükümetimiz, bizim iltizam ettiğimiz ve cemiyet-i muhteremenin (İttihat ve Terakki Cemiyeti Y.N.) kabul eylediği program ve usul dairesinde çalışacak olursa hiç şüphe yok ki bütün vatandaşlarımız vatanımızı en aziz, en mukaddes vatan olmak üzere takdis eyleyeceklerdir. Çünkü menfaatleri bunu icap eder. Hükümetten bunu bekleriz. Cemiyetin vazifesi ise ahalinin fikrini tenvir ederek istibdadın yeniden vücuduna karşı gayet metin, gayet emin bir kuvvet mevcut bulundurmaktır. (Prens Sabahattin, 2007: 269).

Bu konferanstan sonra bir müddet sular duruldu. Nitekim Hüseyin Cahit Bey konferanstan iki gün sonra Tanin'deki köşesinde, *'Adem-i Merkeziyet'* başlıklı ikinci bir makale yayınlarak kavganın bittiğini duyurdu. Şöyle diyordu Hüseyin Cahit Bey:

Uzun münakaşalar ekseriya bir tabirin yanlış anlaşılmasından tevliid eder. Birçok suitefehümden sonra tarafeyn birden maksatta, fikirde müttehid olduklarını anlayabilirler. *'Adem-i Merkeziyet'* tabiri de işte böyle suitefsire uğrayabilecek cümlelerden biridir... Eğer diyorduk, Adem-i merkeziyet, tevsi-i mezuniyetten ibaretse bu Kanun-i Esasî'de münderic bulunduğu gibi ayrıca bir de Nevahi Nizamnamesinde bulunduğundan bu esasî tefrik ile programa ithal etmekte bir hikmet olamaz. Onun için adem-i merkeziyet mutlaka, Kanun-i Esasinin çizdiği daireden hariçte daha fazla bir salahiyet tazammun edecektir. Halbuki bu mütalaada yanılıyormuşuz. Adem-i merkeziyet tevsi-i mezuniyetten başka bir şey değilmiş... Bahusus Türklere gayri anasır-ı Osmaniye'nin işe verdikleri ehemmiyet ve Sabahattin Bey'e karşı, bu fikirlerinden dolayı gösterdikleri merbutiyet onların da adem-i merkeziyeti, vahdet-i Osmaniye'ye mugayir bazı emellerle kabil-i telif olacak bir surette tefsir ettikleri zannını hasıl ediyordu. Ve asıl bizi endişeyâk eden de bu idi. Sabahattin Bey'in bu emellere, endişelere kat'i bir hatme çekmeleri bilhassa şayan-ı teşekkürdür. (Hüseyin Cahit, 1908-50: 1).

Aslında Sabahattin Bey konferansta, 1906'dan beridir söylediği şeylerden farklı bir şey söylememişti. Ancak Hüseyin Cahit, her ne hikmetse, bu konferanstan sonra Sabahattin Bey'i ve adem-i merkeziyetçiliği yanlış anladığını idrak etmiş ve birdenbire aydınlanmıştı. Bu elbette tesadüf değildi. Zira Varyete Salonu'ndaki konferansta iki cemiyetin birleştiği haberi Sabahattin Bey'in ağzından da açıklanmıştı. Sabahattin Bey artık bir rakip, bir tehlike değildi, en azından öyle düşünülüyordu. Hatta birleşme görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasından sonra İTC'nin genel merkezinde *'heyet-i istişare'* adıyla bir yüksek kurul (âli heyet) kurulmuş ve Sabahattin Bey de bu heyete alınmıştı.

TŞAMC'nin diğer üyeleri de genel merkezin değişik şubelerine katılmışlardı (Pekmen, 2013: 64), (Kuran, 2000: 322).

Ancak anlaşılan o ki Prens ile İttihatçılar arasında yapılan görüşmelerde tarafların beklentileri ve birleşmeye yükledikleri anlamlar birbirinden oldukça farklıydı. İttihatçılar bu birleşme sayesinde Prens'i ve partisini kendi içlerinde eritmeyi ve tasfiyeyi amaçlayarak, birleşmenin bunu sağladığını düşünürken; Sabahattin Bey varılan uzlaşmanın, kendisini cemiyetin ideoloğu konumuna getirdiğini düşünüyor olsa gerekti. Kanımızca, Prens'in Varyete Salonu'ndaki konferansta, kendisi tarafından hazırlanan programın İTC tarafından da kabul olduğunu belirtmesi ve bu programın hükümet tarafından uygulanmasını talep etmesi bu düşünceden kaynaklı söylemlerdi¹⁶. Nitekim TŞAMC'nin önemli şahıslarından Mahir Sait Bey de 22 Eylül 1908'de İkdam Gazetesi'nde yayınlanan bir makalesinde aynı konuya değiniyor ve şöyle diyordu:

İşte bundan dolaydır ki hakk-ı teftişiyenin (teftiş-i idarînin) yalnız bir şehre münhasır kalmayıp tek mil vatana şümülünü temin edecek olan adem-i merkezîyet-i idarînin, ehemmiyet-i fevkaladesine mebni, Meşrutiyetle yan yana müdafaasına lüzum vardı... Hamd olsun keyfiyet şimdi açıkça anlaşıldı ve hatta vatanımıza bunca hizmeti dokunan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da kabul olundu ki şayan-ı memnuniyettir. (Mahir Said, 1908-5147: 1).

Bu arada İTC, seçimlere programını açıklayarak girmeyi uygun gördü ve 6 Ekim 1908'de Şura-yı Ümmet Gazetesi'nde cemiyetin siyasal programı yayımlandı. Programın 5. maddesi vilayet idareleri ile ilgiliydi. Maddeye göre cemiyet; vilayetlerin idarelerinde, merkezî idareye olan mevcut bağlılığa halel getirmemek şartıyla, Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinde bahsolunan tevsi-i mezuniyet ilkesinin tam olarak uygulanmasını sağlayacak yasal düzenlemeler yapacaktı (Tunaya, 1998: 99).

Prens Sabahattin, tevsi-i mezuniyet ilkesinin cemiyetin programında yer almasını memnuniyetle karşıladı. Zaten Prens'e göre; tevsi-i mezuniyet ve adem-i merkezîyet aynı şeyleri ifade eden iki farklı kavramdı. Yalnız tevsi-i mezuniyet, "*adem-i merkezîyet-i idarenin*" ismi değil tarifiydi. Bununla birlikte Sabahattin Bey "*isme değil cisme ehemmiyet verdiği(nden) adem-i merkezîyet-i idarî yerine tevsi-i mezuniyet tabirinin kullanılmasında hiçbir mahsur*" görmüyordu (Prens Sabahattin, 2007: 276).

Ancak bu uzlaş ve ateşkes durumu kısa bir süre sonra sona erecek ve adem-i merkezîyetçilik etrafında dönen tartışmalar kaldığı yerden devam edecekti. Zira İttihatçıların, iktidarı Sabahattin Bey ile paylaşmak ya da onu cemiyetin ideoloğu, fikir babası yapmak gibi bir düşünceleri asla yoktu. Nitekim ona, tıpkı

¹⁶ Nitekim Sabahattin Bey'in konferanstaki sözleri ile Mahir Said Bey'in hatıratında yer alan "*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti, adem-i merkezîyet usulünün İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programına alınması şartıyla lağv edilmiştir.*" ifadesi birbirini tamamlamaktadır. Bkz., (Pekmen, 2013: 64),

Ahmet Rıza Bey örneğinde olduğu gibi, sadece 'protokoler' bir mevki vermeyi teklif ettiler. Bu, onu seyirci durumuna sokmak demektir. Ayrıca iki cemiyetin birleşmesinden sonra İTC'ye katılan TŞAMC üyelerini de genel merkezden uzaklaştırdılar¹⁷(Kuran, 2000: 326, 328).

Bu gelişmelerin ardından Sabahattin Bey, meşrutiyetin ilanı konusundaki hizmetlerinden dolayı Manastır'daki III. Ordu'ya teşekkür ziyareti yapmak üzere 12 Ekim 1908'de İstanbul'dan ayrıldı (Kansu, 2011: 284). Muhtemeldir ki Sabahattin Bey'in bu gezisinde önemli bir amaç da İstanbul'dan umudunu kesmiş olması ve şansını bir kez de meşrutiyetin ilanını sağlayan asıl merkezde denemek istemesiydi. Ancak bu gezide umduğu desteği bulamayan Sabahattin Bey'in, 18 Ekim'de Selanik'te toplanacak olan İTC Kongresi'ne katılma talebi de reddedildi¹⁸.

Bu arada tam da İTC Kongresi'nin toplandığı tarihte İkdam Gazetesi'nde Prens Sabahattin Bey'in *'Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında Bir İzah'*ı yayımlandı. Prens, bu makalede, savunduğu adem-i merkezîyetçilik usulünün ne olduğunu bir kez daha açıklıyor ve *'adem-i merkezîyet ilkesi altında muhtariyet-i idareye veya heyet-i mümtaze usullerine'* asla taraftar olmadığını vurguluyordu. Şöyle diyordu Sabahattin Bey:

Adem-i merkezîyet-i idarî unvanı altında öteden beri isteye geldiğimiz ıslahat; vali ve diğer memurların salahiyetini arttırmak, meclis-i umumiye'yi (Vilayet meclisleri Y.N.) bir an evvel açtırmak ve bu suretle ahalimizi verdiği verginin mahalli-i sarfını en muvafık suretle teftişe alıştırmaktan ibaret kalıyor! (Prens Sabahattin, 2007: 276).

Sabahattin Bey; vilayet idareleri için istediği yetkilerin -tıpkı Hüseyin Cahit Yalçın Bey'in savunduğu gibi- 1871 yılında yürürlüğe girmiş ve fakat II. Abdülhamid döneminde rafa kaldırılmış olan İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi'nin 62 ve 63. maddelerinde zaten bulunduğunu söylüyor ve *"biz tatbik edilmeyen bu maddelerin tatbikini talep ediyoruz."* diyordu¹⁹.

¹⁷ Mahir Said Bey bu durumu, *"Cemiyetimiz dağıldığı için bizleri Merkez-i Umumiden uzaklaştırmakta bir mazarrat (sakınca) görmüyorlardı."* diye ifade etmektedir. Bkz., (Pekmen, 2013: 67).

¹⁸ Ziya Şakir, bu teklifin reddedilmesinin nedeninin Ahmet Rıza Bey olduğunu söylemekte ve şöyle demektedir: *"Merkez-i Umumi azalarıyla bazı mühim Cemiyet erkânı Sabahattin Bey'in kongre ile temasında bir beis görmüyorlar, hatta bunun kati bir itilafa zemin hazırlayacaklarını iddia ediyorlardı. Fakat Ahmet Rıza Bey'le Doktor Nazım Bey bu fikri katıyken kabul etmiyorlar, büyük bir inat ve ısrarla 'ya o, ya biz' diyerek şiddetle muhalefet gösteriyorlardı."* Bkz., (Ziya Şakir, 2014: 57).

¹⁹ Görülüyor ki Sabahattin Bey de tutarsızlık içindedir. Zira vilayet meclislerinin, merkeze *"kundak çocuğu gibi"* bağlı kalmamasını isteyen Sabahattin Bey'in, atıfta bulunduğu vilayet nizamnamesinin ilgili maddeleri; vilayet meclislerine icrai yetkiler vermemekteydi. Öyleyse vilayet meclisleri, bu nizamname hükümleri çerçevesinde kaldığı müddetçe, kundak çocuğu olmaktan kurtulamazdı.

Prens Sabahattin, Kasım ayının başında İstanbul'a döndü (Sabah, 1908-6865: 3). Onun dönüşünden hemen sonra ise yeni bir siyasal örgüt tarih sahnesine çıktı: Ahrar Fırkası²⁰.

Sabahattin Bey, Ahrar Fırkası'nın kurucuları arasında yer almadığı gibi üyeleri arasında da değildi. Kendisine teklif edilen parti başkanlığını da kabul etmemişti. Ancak fırkanın kurucuları; Fazlı, Mehmed Said, Celaledin Arif, Nurettin Ferruh beyler; TŞAMC'nin eski üyeleri idi (Kuran, 2000: 330). Üstelik fırka programının vilayet idareleri ile ilgili maddesi, Sabahattin Bey'in görüşlerine uygun şekilde hazırlanmıştı. Nitekim programın 9. maddesinde fırkanın; Kanun-i Esasi'nin ilgili maddelerinde bahsedilen, vilayet genel meclislerinin açılması ve vilayet idarelerinde '*tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulünün*' uygulanmasını sağlayacak kanunlar çıkarılması için çalışacağı belirtilmekteydi (Tunaya, 1998: 189). Aslında Ahrar Fırkası'nın programı 14 Eylül 1908'de hazırlanmıştı. Ancak ilginç bir şekilde partinin kurulduğu duyurulmamıştı. Anlaşılan o ki Prens Sabahattin ve/veya grubu İTC ile birleşme çalışmalarını yürüttükleri tarihlerde bu birleşmeye pek güvenmediklerinden ve kendi cemiyetlerini kapattıktan sonra teşkilatsız kalmaktan endişe ettiklerinden yeni bir oluşum için çalışmalar başlatmışlardı (Akşin, 1972: 548). Bu çalışmaların sonunda Ahrar Fırkası'nın kurulmasına karar verilmiş hatta partinin programı dahi hazırlanmıştı. Ancak Ahrarcılar, Eylül'den Kasım'a kadar geçen süre içinde bu oluşumu duyurmayarak süreci gözlemlemeyi tercih etmişlerdi. Kanımızca, TŞAMC üyelerinin önce İstanbul'daki İTC merkezi tarafından dışlanması, ardından da Sabahattin Bey'in Selanik'teki İTC Kongresi'ne katılım talebinin reddedilmesi, zaten pamuk ipliğine bağlı olan birleşme/ittifak sürecinin de sonunu getirmiştir. Böylece Eylül ayının ortalarından beridir sürdürülen çalışmalarla programı hazırlanmış olan parti, Kasım başında siyaset sahnesine çıkmıştır²¹.

²⁰ Fırkanın ilk beyannamesi için bkz., "Osmanlı Ahrar Fırkası Tarafından", *Sabah*, No: 6869, 9 Teşrinisani 1908, s.4. Ahrar Fırkası ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz., Kaan, Oğuz (2008), *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul.

²¹ Nitekim Ahrar Fırkası'nın kuruluş tarihi olarak kabul edilen 14 Eylül 1908'den bir hafta sonra, İkdam Gazetesi'nde Mahir Said Bey'in Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi ile ilgili bir makalesi yayınlanmıştır. Bu makalede Mahir Said Bey; Prens Sabahattin Bey'in cemiyeti olarak Teşebbüs-i Şahsi, ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni zikretmiş ve bu cemiyetin amaçlarına dair bilgi vermiştir. Bu tarihte Ahrar Fırkası kurulmuş olmasına karşın bu fırkadan hiç bahsedilmemiştir. Bkz., (Kaan, 2008: 157), (Mahir Said, 1908-5147: 1). Tark Zafer Tunaya'nın da belirttiği üzere, Ahrar Fırkası, Cemiyetler Kanunu çıkarılmadan önce kurulmuş olduğundan, anlaşılan o ki herhangi bir resmi kuruluş işlemi yapılmamıştı. Tunaya, Ahrar Fırkası programının tarihinden yola çıkarak partinin kuruluş tarihini 14 Eylül olarak belirtmekte ve fırkanın ilk beyannamesinin Sabah Gazetesi'nde yayınlandığını yazmaktadır (Tunaya, 1998: 176, 180). Ancak Sabah Gazetesi'ndeki, '*Osmanlı Ahrar Fırkası Tarafından*' başlıklı bu ilk haber 9 Kasım 1908 tarihidir (Sabah, 1908-6869: 4). Ahrar Fırkası yanlısı bir gazete olarak bilinen Serbesti Gazetesi'nde çıkan bir beyannamede ise fırkanın Ramazan Ayında (Ekim-Kasım 1908'de) ilk defa kendi varlığını açıkladığı belirtilmekte, fırkanın amaçlarını belirten beyannamenin de Sabah Gazetesi'nde yayınlandığı söylenmektedir (Serbesti, 1908-3: 3).

Gerek kurucularının Prens Sabahattin Bey'e yakınlıkları ve gerekse parti programının vilayet idareleri ile ilgili hükümlerinin Prens'in görüşleri doğrultusunda şekillendirilmiş olması, bu partinin Prens Sabahattin'in partisi olarak nitelendirilmesine yol açtı. Hal böyle olunca Ahrar Fırkası'nın siyaset sahnesine çıkışından itibaren İttihatçı basın, eleştirilerini bu parti üzerinden Sabahattin Bey'e yöneltmeye başladı. Böylece birleşme sürecinin devam ettiği aylardaki '*sükûnet*' ortadan kalktı ve kavga yeniden alevlendi. Aslında bu kavga, iktidar kavgasıydı ancak adem-i merkeziyetçilik kavramı üzerinden yürütülüyordu. Nitekim Ahrar Fırkası'nın ortaya çıkışıyla birlikte, kısa süre önce adem-i merkeziyetçiliğin asıl anlamını kavradığını, Sabahattin Bey ile aralarında bir ihtilaf kalmadığını söyleyen Hüseyin Cahit Bey'in, söylemleri tamamen değişti. Prens Sabahattin Bey'in savunduğu fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu için ne kadar tehlikeli olduğunu yeniden, bu kez daha sert ve suçlayıcı bir üslupla anlatmaya koyuldu. Seçimlerden iki gün önce kaleme aldığı '*İntihabat Entrikaları*' adlı makalesinde şöyle diyordu:

Prens Sabahattin Bey fırkası, Fırka-i Ahrar demek Patrikhane nazarında adem-i merkeziyet demektir. Adem-i merkeziyet ise Midilli'nin, Sakız'ın ve sair adaların hep birer birer Girit olması ve Yunan aguşuna (kucağına) atılması için bir hazırlık demektir. Binaenaleyh Patrikhanenin Fırka-i Ahrar'a temayülündeki (yakınlık göstermesindeki) sebep pek kuvvetlidir. (Hüseyin Cahit, 1908-129: 1).

Hüseyin Cahit Bey ayrıca; Sabahattin Bey'in Patrikhaneye siyasi bir takım ayrıcalıklar tanımaya söz verdiğini ve buna karşılık Patrikhanenin de Sabahattin Bey'i ve Ahrar Fırkası'nı desteklemeyi vaat ettiğini iddia ediyordu.

Sabahattin Bey, bu makaleye cevap olmak üzere 11 Aralık 1908'de, Fevzipaşa Kıraathanesi'nde bir konferans verdi. Bu konferansta, Kanun-i Esasi'nin Fransızca metnindeki "*desentralizasyon*" kavramını ancak adem-i merkeziyet şeklinde çevirebildiği için bu tabiri kullandığını söylüyor; başından beridir kendi savunduğu adem-i merkeziyetçiliğin siyasi değil idarî olduğunu vurgulamasına rağmen Hüseyin Cahit Bey'in "*adem-i merkeziyet meselesini daima sermaye-i itiraz edindi(ğinden)*" şikayet ediyordu. Konferansta ayrıca; kendisinin sosyal bir amaç doğrultusunda mücadele ettiğini, bu sebeple de siyasi bir parti olan Ahrar Fırkası ile organik bir bağı olmadığı gibi milletvekilliğine de adaylığını koymadığını açıklıyordu. Patrikhaneye siyasi bir takım haklar vaat ettiği iddialarını da reddederek zaten Patrikhanenin kendisi gibi hiçbir siyasi ve resmi kimliği olmayan birinden bu tür vaatler aldığını düşünmenin orayı '*tumarhane yerine koymak*' demek olduğunu ifade ediyordu (Prens Sabahattin, 2007: 286-289).

Tüm bunlara dayanarak diyebiliriz ki Osmanlı Ahrar Fırkası'nın siyaset sahnesine çıkışı 1908 Kasım'ının ilk günlerinde olmuştur.

Adem-i merkezîyetçilik ile ilgili tüm bu yazılar ve karşı yazılar 1908 seçimlerinin en önemli propaganda konusunu oluşturdu. Seçimlere de bu tartışma, kavgaların gölgesinde girildi.

Tartışmanın Meclis-i Mebusan'a Taşınması

1908 seçimlerine İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası olmak üzere sadece iki siyasal oluşum katıldı. Ancak Ahrar Fırkası teşkilatını henüz tamamlayamadığı için sadece İstanbul seçimlerine katılabildi. Daha örgütlü olan İTC seçimlerde büyük bir başarı gösterdi ve tüm adaylarının seçilmesini sağladı. Ancak bu, meclise girmeyi başaran her mebusun İttihatçı olduğu anlamına gelmiyordu. Zira İTC, gayrimüslim unsurlarla yaptığı pazarlıklar sonucu onların istedikleri adayları listesine koymuştu²². Nitekim Ahrar Fırkası'nı Patrikhane ile pazarlıklar yapmakla itham eden İttihatçıların, İstanbul seçimleri için gösterdikleri gayrimüslim adaylarının tamamı, Ahrar Fırkası adayları ile aynıydı²³. Dolayısıyla Ahrar'ın da adayı olan bu isimler İstanbul mebusu olarak meclise girmişlerdi.

Seçimlerin tamamlanmasının ardından Meclis-i Mebusan toplandı ve 17 Aralık 1908'de çalışmalarına resmen başladı (MMZC, D. I, İS. I, c. 1, 1982: 2). Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti partileşme sürecini tamamlamış ve *'İttihat ve Terakki Fırkası'* kurulmuştu (Tunaya, 1998: 60). Meclisin açılmasından hemen sonra, vilayet idarelerinin yeniden yapılandırılması konusu ve bu konuyla ilintili olarak adem-i merkezîyetçilik tartışmaları meclis gündemine taşındı. Nitekim Meclis-i Mebusan'ın 29 Kanun-i evvel 1324 (11 Ocak 1909) tarihli oturumunda, Manastır Mebusu Tarayan Nali Efendi; vilayetlerde, Kanun-i Esasi'de öngörülen tevsi-i mezuniyet ilkesinin uygulanmasına ve vilayet meclislerinin bir an evvel açılmasına dair bir takriri meclise sundu. Karahisar-ı Sahip mebusu Rıza Paşa da bu konudaki kanunun ivedilikle meclise gelmesini söyleyerek takriri destekledi (MMZC, D. I, İS. I, c. 1, 1982: 120-121). Bu takrirden yaklaşık bir ay kadar sonra, 27 Kanun-i sani 1324'de (9 Şubat 1909) aynı konuyu bu kez İstanbul mebusu Kırkor Zöhrab Efendi gündeme getirdi. Şimdiye kadar hürriyet adına kurulan ve bunun için şerefli bir mücadele veren tüm siyasi partilerin programlarında, vilayetlerin idaresinde tevsi-i mezuniyet ilkesinin uygulanacağına açıklanmış olduğunu söyleyen Zöhrab Efendi; Kanun-i Esasi'de de bununla ilgili bir hüküm bulunmasına rağmen, konuyla ilgili kanunun hala meclise gelmemiş olmasını eleştirdi (MMZC, D. I, İS. I, c.1, 1982: 549).

Meclisteki bu görüşmeden sonra konuyla ilgili herhangi bir karar alınmadıysa da anlaşılan o ki bir müddet sonra 'Şura-yı Devlet Riyaseti'

²² Ayrıntılı bilgi için bkz., (Demir, 2007: 77-124).

²³ İstanbul'dan seçilen mebuslar için bkz., (Tunaya, 1998: 59), (Demir, 2007: 153).

makamında özel bir komisyon kuruldu ve vilayet idareleri ile ilgili kanunu hazırlamakla görevlendirildi²⁴.

Mecliste bu gelişmeler olurken iç siyasette ise çalkantılı günler yaşanmaktaydı. Nitekim 5 Nisan 1909'da '*İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti*' adıyla muhalif bir parti kuruldu. 6 Nisan'da ise İttihatçılara muhalif bir gazete olan *Serbesti Gazetesi*'nin başyazarı Hasan Fehmi Bey vurularak öldürüldü. Bu cinayetten İttihatçıları sorumlu tutan muhalefet İttihatçılara yönelik hücumlarını arttırdı. İşte böyle karışık bir ortam içinde 13 Nisan 1909'da '*31 Mart İsyanı*' ortaya çıktı. 17 Nisan'da da III. Ordu'dan seçilen bir Hareket Ordusu isyanı bastırmak ve başkentte düzeni korumak amacıyla Selanik'ten İstanbul'a doğru yola çıktı. 23 Nisan gecesi Hareket Ordusu İstanbul'a girdi ve kenti işgal etti. Sıkıyönetim ilan edildi ve isyancılar cezalandırıldı. Meclis tekrar toplandı ve isyanda parmağı olduğu gerekçesiyle II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar verildi. Yerine V. Mehmet Reşad getirildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif tüm unsurlar tasfiye edildi, muhalif basın susturuldu. Prens Sabahattin Bey de dahil olmak üzere önemli muhaliflerin bir kısmı Avrupa'ya kaçtı (Ahmad, 2016: 72-79).

İsyanın bastırılmasından ve meclisin çalışmalarına başlamasından hemen sonra vilayet idareleri konusu yeniden meclis gündemine taşındı. Nitekim 23 Mayıs 1325'de (5 Haziran 1909), İttihat ve Terakki Fırkası'nın en önemli isimlerinden biri olan Talat Bey²⁵ ve altı arkadaşı tarafından, Meclis-i Mebusan'a konuyla ilgili bir takrir verildi. Takrirden; İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun hazırlanması için görevlendirilen komisyonun çalışmalarını biran evvel tamamlaması isteniyordu (MMZC, D. I, İS. I, c. 4, 1982: 145), (Önen-Reyhan, 2011: 312). Takririn asıl önemli noktası ise vilayet idarelerinin, Kanun-i Esasi hükmü gereğince tevsi-i mezuniyet esasına dayanması gerektiğinin ifade edilmesi ve bunun için de 1296 (1880) yılında kabul edilmiş ve kısmen '*Edirne Vilayeti*'nde uygulanmış olan '*Rumeli Vilayetleri Kanunu*'nun, komisyonun çalışmalarında dikkate alınmasının talep edilmesiydi. Zira Talat Bey ve arkadaşlarına göre; Rumeli Vilayetleri Kanunu, tevsi-i mezuniyet ilkesine uygun bir kanundu (MMZC, D. I, İS. I, c. 4, 1982: 145).

²⁴ Nitekim 23 Mayıs 1325'de (5 Haziran 1909), Meclise sunulan bir takrirden; İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun hazırlanması için görevlendirilen komisyonun çalışmalarını biran evvel tamamlaması istenmekteydi. Bkz., (MMZC, D. I, İS. I, c. 4, 1982: 145). Ayrıca bkz., (MMLTKEM-1324/1325, 1992: 60). Demek ki komisyon epey bir süre önce çalışmalarına başlamıştı.

²⁵ Talat Bey (sonradan paşa), Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu lideri olup 1908 ihtilalinin hazırlanmasında önemli rol oynamıştır. Meşrutiyet Dönemi boyunca, Bakanlık ve Başbakanlık da dahil, önemli görevler üstlenen Talat Bey; 1908-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti siyasetine yön veren en önemli aktörlerden ve İTC'nin en önemli üç isminden (Enver ve Cemal Paşalarla birlikte) biridir. Talat Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Çavdar, Tevfik (2001), *Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü: Talat Paşa*, İmge Kitabevi, İstanbul.

Mecliste ‘hay hay’ sesleri ile kabul gören bu taktir, aslında ilginç bir durumun ortaya çıkmasına neden oldu. Zira adı geçen Rumeli Vilayetleri Kanunu, idarî özerkliğe varacak hükümler içeren bir kanundu²⁶. Talat Bey’in Rumeli Vilayetleri Kanunu’nun içerdiği hükümleri bilmediğini düşünmek mümkün olamayacağına göre, verilen taktirden, İttihatçıların bir kısmının adem-i merkezîyetçilik fikrine karşı olmadıkları sonucu çıkmaktaydı. Nitekim bu konuda dikkate değer bir başka örnek, Meclisin, 1325 yılı ‘*maarif bütçesi*’ görüşmelerinde yaşandı. Görüşmelerde, Karahisar-ı Sahip mebusu Rıza Paşa, her alanda olmasa da en azından eğitim alanında tevsi-i mezuniyet ilkesinin bir an evvel uygulanmaya konulmasını, bunun vilayetlerdeki eğitim işinin gelişmesi için son derece önemli olduğunu söyleyerek adem-i merkezîyetçilik konusunu bir kez daha gündeme taşıdı (MMZC, D. I, İS. I, c. 6, 1982: 300).

Rıza Paşa’nın bu teklifi mecliste çeşitli itirazlara uğradı. Bu itirazlardan biri de İstanbul mebusu Kırkor Zöhrab Efendi tarafından dile getirildi. Zöhrab Efendi, Rıza Paşa’nın teklifinin ülke bütünlüğü açısından sakıncalı olduğunu düşünüyor ve şöyle diyordu:

Biz hangi fırkaya mensup olursak olalım esasen tevsi-i mezuniyet taraftarıyız. İttihat ve Terakki Cemiyeti, kezalik onun taraftarıdır. Diğerleri, onun taraftarıdır. Kendi programlarına bunu dercettiler. Kanun-ı Esasi de böyle. Aynı zamanda kabul edelim ki Tevsi-i mezuniyet demek, herkes kendi başına hareket etmek suretiyle istifade tarikine gitmek demek değildir. Böyle bir iklimin, bir memleketin, bir yerin mahsulü olan ve anasır-ı muhtelifeyi birbirine ısındıracak ve tevhid-i vatani teşkil edecek şey, maariftir, diğer taraftan askerliktir. Bu cihetten, askerlikle maarifte tevsi-i mezuniyet usulü cereyan edemez, asıl bu gibi şeylerde râbıta-i kuvvet ve merkezîyette aranılır. Maarifte tevsi-i mezuniyet kaidesi cereyan etmemelidir. (MMZC, D. I, İS. I, c. 6, 1982: 302).

²⁶13 Temmuz 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya arasında imzalanan Berlin Antlaşması’nın, 23. bendindeki hükümlere göre; Osmanlı Devleti’nin üç vilayet (Selanik, Kosova, Manastır) anlamına gelen elviye-i selase olarak adlandırdığı Makedonya’da, ‘*ihtiyacat-ı mahalliyeyi*’ karşılayacak nizamnameler yapılacağı kararlaştırılmıştır (Erim, 1953: 413). Antlaşmanın imzalanmasının ardından büyük devletler, kararlaştırılan islahatın bir an evvel yapılması için Babıali’ye baskı uygulamaya başlamışlardır. İslahatın yapılmamasının bölgeye müdahaleyi tetikleyeceğinden endişe eden Babıali, 1296/1880 yılında ‘*Rumeli Vilayetleri Nizamnamesi*’ adıyla bir islahat programı hazırlamıştır. Yabancı devlet temsilcilerinin de hazırlık çalışmalarında görev aldığı bu nizamname; büyük devletlerin temsilcilerinden oluşan ‘*devletlerarası komisyon*’ tarafından da birkaç ufak değişiklikten sonra onaylanmıştır. Bu nizamname Rumeli vilayetlerine idarî ve siyasi özerklik sağlayan hükümleri içermektedir. II. Abdülhamid, büyük devletlerin kendi aralarındaki çekişmeyi fırsat bilerek, Rumeli vilayetlerinin tıpkı Girit örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nden kopmasına zemin hazırlayacak hükümleri içeren bu nizamnameyi onaylamamış böylece nizamname yürürlüğe girmemiştir. (Karal, 1983: 150), (Onar, 1966: 710). İlerleyen tarihlerde ise Babıali, bu nizamnamenin, bölgede siyasi özerkliğe gidişin önünü açabilecek hükümlerini çıkardıktan sonra, bir deneme mahiyetinde olmak üzere, Edirne vilayetinde uygulamaya koymuştur (Görel, 1952: 6). Böylece; valinin yetkileri artırılarak, vilayet meclislerine mahalli işlerle ilgili icrai bir takım yetkiler verilerek ve vilayet gelirlerinin belirli bir kısmının vilayet işleri için kullanımının önü açılarak merkezîyetçi yapıdan kısmen uzaklaşmak hedeflenmiştir. İşte Talat (Paşa)nın tevsi-i mezuniyete uygun bir kanun olarak nitelendirdiği ve Edirne’de kısmen uygulandığını söylediği Rumeli Vilayetleri Kanunu, bu kanundur.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılmasından sonra vilayet idareleri ile ilgili sunulan teklifler ve bu teklifler üzerine yapılan konuşmalar adem-i merkeziyetçilik konusunda birkaç gerçeği ortaya çıkarmaktaydı.

Birincisi gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ve gerekse bu cemiyetin listesinden meclise giren fakat aslında Ahrar Fırkası taraftarı olan gayrimüslim mebuslar vilayet idarelerinin yetkilerinin arttırılmasını ve adem-i merkeziyetçiliğin önünün açılmasını savunuyorlardı.

İkincisi, bu savunuyu; Kanun-i Esasi'de yer alan vilayetlerin idaresinde '*tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif*' ilkesinin uygulanacağı hükmüne dayandırıyorlar ve fakat yanlış bir şekilde tefrik-i vezaif kavramını değil tevsi-i mezuniyet kavramını hareket noktası olarak kabul ediyorlardı. '*Tevsi-i mezuniyet*' ilkesinin vilayet idarelerinde ne şekilde uygulanması gerektiği konusunda ise kafaları karıştıktı.

Üçüncüsü, vilayet idarelerinde '*tevsi-i mezuniyet*' ilkesinin uygulamaya girmesiyle, merkezi idarenin zayıflayabileceği; özellikle imparatorluğun gayrimüslimlerle meskûn aksamlarının Osmanlı Devleti'nden ayrılma yoluna gidebileceği yolunda endişeler mevcuttu. Bu endişeleri taşıyanlar sadece Türk-Müslüman mebuslar da değildi²⁷.

İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun Çıkarılması ve Tartışmanın Sona Ermesi

Mecliste bu görüşmeler olurken bir yandan da Dahiliye Nazırı Talat Bey'in başında olduğu bir '*Heyet-i Umumiye*'de, vilayet idareleri ile ilgili kanuna son şekli verildi. Nitekim Sadrazam Hakkı Paşa 24 Ocak 1910'da okuduğu hükümet programında, vilayet idareleri ile ilgili kanunun hükümet tarafından süratle inceleneceğini ve biran evvel Meclis-i Mebusan'a sevk edileceğini açıkladı (Güneş, 2012: 113). Nihayet 24 Teşrin-i sani 1326'da (6 Aralık 1910'da) kanun tasarısı Meclise sunuldu²⁸.

233 maddeden oluşan tasarıda, valilerin yetkileri bir hayli genişletilmiş, vilayet meclislerine de önemli yetkiler verilmişti. Hatta öyle ki Prens Sabahattin

²⁷ Bunun bir başka örneğine, padişahın meclisi açış nutkuna karşılık olmak üzere yazılacak olan '*arıza-i cevap mazbatası*'nın görüşmelerinde rastlamaktayız. Hazırlanan mazbatada, '*Umur-u idarede kıtaat-ı Osmaniyeye'nin her birinin ahval-i hususiyesi ve ihtiyacat-ı mahalliyesinin nazar-ı itibare alınması da başkaca elzem ve Hükümet-i Seniyeleleri nezdinde malum ve müsellemdir*' denilmekteydi (MMZC, D. I, İS. II, c. 1, Sıra no: 2, 1985: 2). Mentеше mebusu Halil Bey, bu ifadelerden, her vilayetin kendi ihtiyaçlarına göre kanun düzenleyeceği gibi bir anlam çıkabileceğini dile getirdi. Bunun üzerine İstanbul mebusu Pandalaki Kozmîdi Efendi paragrafa, '*vahdet-i idare-i hükümete haleb gelmemek şartıyla*' cümlesinin eklenmesini teklif etti. Sonunda ilgili paragraf, '*Memleket-i Osmaniyeye'nin ve hudud-u siyasiye ve mülkiyesi tamamen mahfuz olmak şartıyla idare-i umur-u vilâyatta tevsi-i mezuniyet usulününun tatbiki*' şeklinde düzenlendi (MMZC, D. I, İS. II, c.1, 1985: 168,221).

²⁸ Kanun tasarısı, '*Şura-yı Devlet Heyet-i Umumiyesi*' tarafından yazılan bir gerekçe ile beraber meclise sunulmuştu. Gerekçe ve tasarının tam metni için bkz., (MMLTKEM-1324/1325),1992: 39-66.

bu kanun tasarısının, “*adem-i merkeziyet vadisinde mühim bir adım teşkil ettiğini*” ve bu “*idarî adem-i merkeziyetin vukuf ve samimiyetle tatbikinden birkaç sene sonra vilayetlerimizde büyük bir değişikliği alkışlamak saadetini(n)*” yaşanacağını söylüyordu (Prens Sabahattin, 2007: 367).

İşin ilginç tarafı ise iki yıl kadar önce vilayet meclislerine icrai yetkiler vermenin gereksiz hatta zararlı olacağını söyleyen Hüseyin Cahit Bey de bu kanun tasarısını övüyor ve şöyle diyordu: “*Heyet-i umumiyesi hakkında icmalî bir fikir vermeğe çalıştığımız şu kanun layihası, bu sene umumi meclisin tasdikinden geçecek olursa bir iki sene zarfında taşraların vaziyetinde büyük bir değişiklik bekleyebiliriz.*” (Hüseyin Cahit, 1910-824: s.1).

Meclise sevk edilen tasarının, görüşülmesine geçmeden önce, bir kez de meclisçe oluşturulacak özel bir encümenine gönderilmesine karar verildi (MMZC, D. I, İS. III, c.1, 1986: 352). Özel Encümen tasarımı inceledi, bir takım değişiklikler ve düzenlemeler yaptıktan sonra, Mart 1911’de, gerekçesi ile birlikte, meclise sevk etti²⁹.

Özel Encümen tarafından hazırlanan gerekçede öncelikle, mutlak merkeziyetçiliğin istibdat rejiminin idare şekli olduğu ve bu usulün hürriyet ve meşrutiyetle asla bağdaşmayacağı cümleleriyle merkeziyetçilik mahkum ediliyordu. Ardından da meşrutî sisteme uygun bir idare sistemi kurmak için Kanun-i Esasi’de öngörülen tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ilkelerinin uygulanması gerektiği belirtiliyor ve bu kavramlara açıklık getiriliyordu.

Tevsi-i mezuniyet, ‘*memurlarla*’; tefrik-i vezaif ise ‘*ahaliyle*’ ilgili kavramlar olarak değerlendirilmekteydi. Buna göre; ‘*merkeziyet-i kat’iyyede*’ yalnızca ilgili bakanın merkezde halledebileceği bir işi veya bu işlerin bir kısmını, vali veya mutasarrıfın yetkisine bırakmak, tevsi-i mezuniyet demektir. Doğrudan ahaliyle ilgili olan tefrik-i vezaif ise; bir devlette merkezî hükümetin yerine getirdiği görevleri önemine göre sınıflandırarak, bunlardan bir kısmını vilayet idarelerine devretmek anlamına gelmekteydi. Gerekçeye göre; tevsi-i mezuniyet hakkında fazlaca tartışmaya gerek yoktu fakat tefrik-i vezaif ilkesinin üzerinde önemle durmak gerekliydi (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 56).

Bu gerekçeyle birlikte ilk defa tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kavramları doğru tanımlanmakta ve adem-i merkeziyetçilik, tefrik-i vezaif kavramı ile eşanlamlı değerlendirilmekteydi. Gerekçeye göre; vilayet idarelerinde tefrik-i vezaif ilkesinin uygulanması iki açıdan yararlı olacaktı. Bunlardan ilki halkın yönetime katılımının sağlanmasıydı. Zira meşrutiyet idaresi, ülkenin, ülkede

²⁹ Kanun tasarısının, Meclis Başkanlığı’na sunulduğu tarih tam olarak tespit edilememekle birlikte, 1911 yılı Mart ayının ortalarında sunulduğu tahmin edilmektedir. Zira Meclis-i Mebusan’ın 6 Nisan 1327/19 Nisan 1911 tarihli oturumunda Kütahya mebusu Ahmet Ferit Bey, Vilayet İdareleri Kanununun üç hafta önce Meclise sunulduğunu söylemiştir. Bkz., (MMZC, D. I, İS. II, c. 5, 1986: 467).

yaşayanlarca idaresi demekti. Ahalinin memleket idaresine katılımını sağlayan ilk ve birinci kurum Meclis-i Mebusan'dı. Ancak bu yeterli değildi. Bunun yanında ahali, yaşadığı mahallin idaresine de doğrudan katılabilmeliydi. Bunun için ise vilayetlerin tüzel kişiliğinin kabul edilmesi; halk tarafından seçilmiş üyelerden oluşan vilayet genel meclislerine 'mahalli' işlerle ilgili karar alma yetkisinin tanınması gerekliydi. Böylece halkın, yaşadığı mahallin idaresinde söz sahibi olması ve demokrasi kültürünün³⁰ gelişimi sağlanabilecekti (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 57).

Tefrik-i vezaif ilkesinin ikinci yararı ise mahalli işlerin daha verimli ve süratli yapılabilmesini sağlayacak olmasıydı. Zira mahalli ihtiyaçları, merkeze nazaran, çok daha yakından görecektir olan vilayet meclisleri, kendilerine verilen yetki sayesinde, bu ihtiyaçları gidermek için gereken kararları alıp, süratle uygulayabileceklerdi. Sonuç olarak encümenin hazırladığı gerekçede, tefrik-i vezaif ilkesinin; 'meşrutî idarenin hizmetkârı', ülkeye ve halka yararlı bir ilke olduğu vurgulanmaktaydı (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 58).

Encümen, vilayet idarelerine devredilecek görevlerin neler olduğu konusunda son derece tutarlı ve kesin bir ölçü getirmişti. Buna göre siyasi görevler ayrılık kabul etmezdi. Bu bakımdan 'vezaif-i siyasiye' merkezde kalmalıydı. 'Umur-u Hariciye, Harbiye, Bahriye, Adliye, Maliye ve Zabıta' bahsedilen bu siyasi görevlerdendi. Bu alanlara münhasır işler merkezden idare edilmeliydi. Ancak 'Umur-u Nafia-i Mahalliye, Ziraat, Sanat ve Ticaret-i Mevkiiye, Maarif-i İptidaiye ve Umur-u Belediye', merkeziyetçi bir idarî anlayıştan zarar görecektir işlerdendi. Dolayısıyla bunların yürütülmesi 'mahalline' bırakılmalı, vilayet idarelerine bu alanlarda yetki verilmeliydi. (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 57).

Encümenin hazırladığı gerekçe ilginç durumu ortaya çıkarmaktaydı. Örneklendirilmeye çalışıldığı üzere, zaten meclisin açılmasından kısa bir süre sonra, 1908 seçimleri sürecindeki o büyük ve meşhur 'adem-i merkeziyetçilik' kavgası yok olmuş, hatta bizzat İTC mensupları tarafından, vilayet idarelerinde merkeziyetçiliğin azaltılması için kanun tasarıları hazırlanmıştı. Ancak gerekçedeki ifadeler, tartışmanın bitmesinden daha fazlasına işaret ediyordu. Zira bu ifadeler, Prens Sabahattin Bey'in yıllar önce söyledikleri ile neredeyse tıpatıp aynıydı. Sanki gerekçe, onun kaleminden çıkmış gibiydi.

³⁰ Her ne kadar gerekçede 'demokrasi' kavramı yer almasa da; "ahalinin terbiye-i siyasiyesi bilhassa menafi-i mahalliye idaresine iştiraki derecesinde sürat ve suhuletle kesb-i kemal eder ve meşrutiyete muhabbet onu kemali ile anlamaktan tevelliüt eyler." cümlesinde anlatılmak istenen düşüncenin bu olduğunu düşündüğümüzden bu kelimeyi kullandık.

Encümenin bu önemli ve aydınlatıcı gerekçeyle birlikte meclise sevk ettiği 177 madde ve iki bölümden oluşan *'İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'* tasarısında; vilayet idareleri, genel ve özel idare olmak üzere ikiye ayrılmıştı³¹.

Tasarının birinci bölümü *'İdare-i Umumiye-i Vilayat'* başlığını taşıyordu. Bu bölümde merkezi hükümetin iktidarında olan işlerin vilayetlerde ne şekilde uygulanacağından bahsedilmekteydi. Bu işler; vilayetlerde Dahiliye Nezaretine bağlı olan, başta Vali olmak üzere, vilayet memurları tarafından yürütülecekti. Vali, vilayette icra kuvvetinin en büyük memuru olarak kabul edilmekte ve vilayetin genel idaresi valinin sorumluluğuna bırakılmaktaydı. Tasarıya göre vilayetteki tüm idarî işler ve şubeler valinin denetimi altında olacaktı. Vali ayrıca vilayetin asayiş ve emniyetinden de sorumluydu ve bu konuda gereken önlemleri almakla yetkili kılınmıştı. Bunun dışında vilayet dahilindeki adli, mali, sınai, sıhhi, zirai işlerin süratli ve düzgün yürütülmesine nezaret etmek, eğitimin yaygınlaşması için çalışmalar yapmak da valinin sorumluluğunda ve yetkisinde olacaktı (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 71-74).

Tasarının ikinci bölümü ise *'İdare-i Hususiye-i Vilayat'* başlığını taşımakta olup bu bölümde vilayet idarelerinin sorumluluğuna bırakılan işler ve bu işlerin hangi organlar aracılığıyla yürütüleceği saptanıyordu. Bu bölümün ilk maddesiyle vilayetlerin tüzel kişiliği tanınıyor ve ikinci maddesiyle de vilayetin idare organları açıklanıyordu. Buna göre vilayetin idare organları; vali, vilayet genel meclisi ve vilayet genel meclisinin kendi üyeleri arasından seçeceği dört kişilik vilayet encümeninden oluşmaktaydı. İlgili madde hükümlerinden çıkan sonuca göre; vilayet encümeni, vilayet genel meclisinin bir nevi yürütme organı; vali ise vilayetlerde genel idarenin olduğu gibi özel idarenin de başı olarak kabul edilmekteydi. Ancak vilayeti ilgilendiren işlerle ilgili karar almak yetkisi asıl olarak vilayet genel meclisine aitti. Yani vilayet tüzel kişiliğini temsil eden asıl mercii, vilayet genel meclisiydi. Nitekim üyeleri vilayet halkı tarafından dört yıllığına seçilecek olan bu meclis; vilayeti ilgilendiren ve vilayetin yetki ve sorumluluğuna bırakılan; imar, iskân, bayındırlık, maarif, ziraat, sağlık, ticaret vb. gibi alanlardaki tüm işleri görüşmek ve karara bağlamak yetkisine sahipti (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 80-83).

Elbette ki vilayet genel meclislerinin, sorumluluğuna bırakılan mahalli işleri yapabilmeleri için yetkiye olduğu kadar mali kaynağa da gereksinim vardı. İlgili kanun tasarısı bunu da düzenliyordu. Nitekim kanunun *'idare-i hususiye-i vilayat'* kısmında, bir yandan vilayet genel meclislerine icrai yetkiler verirken,

³¹ Kanunun adındaki *'umumiye'* kelimesini, genel idare şeklinde düşünmemek gerekir. Zira bu kanun hem vilayet genel idaresini hem de özel idaresini düzenleyen hükümler içermektedir. Bu anlamda *'umumiye'* kelimesi, vilayetlerin bütün (genel ve özel) idaresi şeklinde anlaşılmalıdır.

diğer yandan bu işlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli mali kaynaklar açıklanmıştı³².

Açıkça görüldüğü üzere, kanun tasarısının sadece gerekçesi değil hükümleri de vilayet idarelerinde adem-i merkeziyetçilik ilkesinin uygulanması doğrultusunda düzenlenmişti. Hatta bu hükümler, Prens Sabahattin Bey'in istediği ve savunduğu yetkilerden çok daha fazlasını vilayet meclislerine vermektedir.

Ancak vilayet genel meclislerine verilen bu geniş yetkilerin, yanlış yorumlanmasının ve ülkenin idarî birliğine zarar vermesinin önüne geçmek için kanun tasarısının hem gerekçesinde ayrıntılı açıklamalar yapılmış ve hem de maddelerinde bir takım tedbirler alınmıştı. Nitekim gerekçede; tefrik-i vezaif ilkesi doğru bir şekilde uygulanırsa ülkenin gelişeceği ve kalkınacağı fakat yanlış yorumlanırsa da ülkenin bölünmesine sebep olacak bir “*adem-i merkeziyet-i siyasiye*” teşkil edeceği açıklanıyordu. Dolayısıyla asıl düşünülmesi gereken, “*tefrik-i vezaif değil, tefrik edilecek vezaif*”³³ti.

Gerekçedeki bu ifadelerle son derece uygun olarak, kanun tasarısında vilayet meclislerine sadece; vilayetin imar, iskan, bayındırlık, ticaret, ziraat gibi mahalli işleri hakkında karar almak yetkisi verilmişti. Meclisin ‘*siyasiyata dair müzakerat icra ve temenniyat ızhar etmesi*’ ise kat’iyen yasaktı (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 80-83).

Vilayet idarelerinin adem-i merkeziyetçi bir şekilde yeniden yapılandırılmasını öngören bu kanun tasarısı meclise sevk edilmesine rağmen uzunca bir süre meclis gündemine getirilmedi. Bunun üzerine, Meclis Başkanlığı’na, tasarının bir an evvel ‘*ruzname*’ye (meclis gündemi) alınmasına dair önergeler verilmeye başlandı. Bu konudaki ilk önerge, 30 Mart 1327’de (12 Nisan 1911) Talat Bey tarafından verildi (MMZC, D. I, İS: III, c. 5, 1990: 232). Ancak bu önerge Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey tarafından geçiştirildi. Aynı teklif, 6 Nisan 1327’de (19 Nisan 1911) bu kez Kütahya mebusu Ahmet Ferit Bey tarafından gündeme getirildi. Ahmet Ferit Bey, tasarının tamamının olmasa dahi en azından vilayet özel idareleri ile ilgili kısmının görüşülüp çıkarılmasını böylece en azından bir sonraki yıl uygulanabilmesini istedi. Ahmet Rıza Bey, ‘*Elimizdeki kanunlar bitsin de sonra efendim.*’ diyerek bu teklifi de savuşturdu (MMZC, D. I, İS: III, c. 5, 1990: 467). Sözlü yapılan tekliflerden bir sonuç

³² Vilayet gelirleri, devletin o vilayete ayırdığı ödeneğin yanısıra vilayetin mahalli gelirlerinden –vergi vb- ve vilayetin kendi mallarından elde edeceği gelirlerden –kira vb.- oluşuyordu. Ayrıntı için bkz.,(MMLTKEM-1326/1327, 1992: 77-79).

³³ ‘...Fakat tefrik-i vezaif esası pek ciddi ve tettebbua değerlidir. Ruh-u mesele, vezaifi devlete nafi bir surette tefrik edebilmektir...Tefrik-i vezaif olur ki memleketin terakkiyat-ı iktisadiyye ve tekemmülât-ı fikriyyesinin binaenaleyh menafi-i umumiyenin en büyük saiki, en metin istinatgahı olur. Ve yine öyle tefrik-i vezaif yapılabilir ki hakikatte tefrik-i vezaif değil, adem-i merkeziyet-i siyasiyye teşkil eder.’ (MMLTKEM-1326/1327, 1992: 57).

alınamayınca 18 Nisan 1327'de (1 Mayıs 1911) Ahmet Ferit Bey, Meclis Başkanlığı'na '*İdare-i Vilayat Kanununun bu devre-i içtimaiyede müzakeresine dair*' 150 imzalı bir tahrir sundu³⁴. Bu tahrir sonucu, kanun tasarısının, 21 Nisan 1327 (4 Mayıs 1911) tarihinde toplanacak olan Mecliste gündeme alınması oy çokluğuyla kabul edildi (MMZC, D. I, İS: III, c. 6, 1991: 47). Ancak o gün geldiğinde Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey kanunun görüşülmesini yine gündeme almadı. Bunun üzerine Bursa mebusu Hayali Bey söz alarak şunları söyledi:

Reis Bey, İdare-i Vilâyet Kanunu tab ve tevzii olunalı bir ayı geçti. Her ne sebebe mebni ise Reis-i Muhteremimiz Ahmet Rıza Beyefendi bu kanunun müzakeresini arzu etmediğinden bir türlü ruzname-i müzakereye koymak kabil olmadı. Bu sebepten dolayı Kütahya Mebusu Ferit Bey, bir tahrir yazmaya mecbur oldu, bu tahrire 160 kadar arkadaşımız da iştirak etti. Geçen gün bilirsiniz ki kabul edildi ve ruznameye koymak için karar verilmişti; fakat Heyet-i Umumiyenin verdiği bu karar Reis Beyin fikrine mugayir düştüğünden, yine bugünkü ruznameye konamadı. Şimdi sorarız, Heyet-i Umumiye mi Reis Beye tâbidir, Reis Bey mi Heyet-i Umumiyyeye tâbidir? Burasını kat'iyen bilmeli ve halletmeliyiz. Çünkü Heyet-i Umumiyye Reis Beyin kararına tâbi ise, kendi kendine böyle meydana gelemeyecek, icra edilemeyecek kararları vererek âleme gülünç olmakla ve bahusus Meclis-i Mebusanın ilk küşâdından beri hep işittiğimiz Millet Meclisi Ahmet Rıza Beyin elinde bir oyuncaktır diye iddia edenlerin ellerine bir delil vermekte hiçbir mana göremiyorum. (MMZC, D. I, İS: III, c. 6, 1991: 182).

Ahmet Rıza Bey bu ithamı reddetmekle birlikte vilayet kanununu yine gündeme almadı. Kanunun ruznameye alınması, değişik tarihlerde defalarca önerildiyse de Ahmet Rıza Bey her defasında bu önerileri geri çevirmenin ve kanunun görüşülmesini belirsiz bir tarihe ertelemenin yolunu buldu³⁵.

Bu arada iç ve dış siyasette yaşanan bir takım önemli gelişmeler vilayet idareleri ile ilgili tasarının gündemden düşmesine neden oldu. Nitekim Eylül ayının sonlarında İtalyanlarla Trablusgarp Savaşı başladı. Öte yandan İttihatçı yönetime muhalif olan tüm unsurlar birleşerek 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdu (Tunaya, 1998: 294). Fırkanın üyeleri birbirlerinden çok farklı ideolojik düşüncelere sahip olmakla birlikte İttihat ve Terakki Fırkası'nın politikalarına karşı olmak ortak paydasında buluştuklarından; meşrutiyetçilerden mutlakiyetçilere, liberallerden tutuculara varan son derece heterojen ve fakat geniş bir muhalefet cephesi ortaya çıktı (Ahmad, 2016: 137-146). Fırka programının dikkat çekici özelliklerinden birisi, vilayet idarelerinin tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ilkelerine göre düzenleneceğinin kabul

³⁴ Tahrire, müslim ve gayrimüslim toplam 151 milletvekili imza atmıştır. İmza listesi için bkz. (MMZC, D. I, İS: III, c. 6, 1991: 47-48).

³⁵ Bkz., (MMZC, D.1, İS: III, c .6, 1991: 303, 304, 504); (MMZC, D.1, İS: III, c. 7, 1991: 98-101); (MMZC, D.1, İS: IV, c. 1, 1992: 71-72, 464).

edilmiş olmasıydı. Programın 30. maddesine göre; ülkenin tamamını değil de sadece ilgili vilayeti ilgilendiren; nafia, ziraat, ticaret, sanayi gibi alanlardaki idarî işlerin yürütülmesi sorumluluğunun mahalli idarelerin yetkisine bırakılacağı öngörülmekteydi (Tunaya, 1998: 320-321).

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan sadrazam Said Paşa ile Meclis-i Mebusan üyeleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık sonucu meclis çalışamaz duruma geldi ve sonunda 18 Ocak 1912'de Padişah iradesiyle feshedildi (MMZC, D.I, İS: IV, c. 1, 1992: 553).

Meclisin kapalı olduğu dönemde hükümet³⁶; uzun süredir mecliste bekleyen ve fakat bir türlü görüşülmesine geçilemeyen Vilayet İdareleri Kanunu'nun tamamını değil fakat vilayet özel idarelerine ait olan ikinci kısmını çıkarmayı başardı. Kanun, 26 Mart 1328'de (8 Nisan 1912³⁷) Takvim-i Vekayi'de *'İkinci Bab³⁸-İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatıdır'* başlığı ile yayınlanarak yürürlüğe girdi (Takvim-i Vekayi, 1912-1095: 1-2).

Bu arada seçimler yapıldı ve İttihatçılar ezici bir çoğunlukla seçimi kazandı. Yeni meclis Mayıs 1912'de çalışmalarına başladı. Ancak bu yeni dönemde meclis, İtalya ile devam eden Trablusgarp Savaşı ile meşgul olduğundan vilayet idareleri ile ilgili bir gelişme yaşanmadı. Zaten meclisin ömrü de fazla uzun sürmedi. Nitekim 1912 Mayıs ve Haziran aylarında İstanbul'da İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalif subaylar tarafından kurulan *'Halaskar Zabitan Grubu'* nun baskılarıyla Sait Paşa Kabinesi istifa ettirildi ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kurulmasıyla İttihatçılar yönetimden uzaklaştırıldı³⁹. Ardından da 23 Temmuz 1328'de (5 Ağustos 1912) meclis süresiz olarak *'tatil'* edildi (MMZC, D. II, İS: I, c. 2, 1991: 654.)

Bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkası sadece yönetimden değil, neredeyse tüm İstanbul'dan tasfiye edildi. İttihatçılar köşelerine sindiler. İktidar; Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Saray ve Halaskar Zabitan Grubu'nun eline geçti. Kısa süre sonra da Balkan Savaşı başladı ve Osmanlı Devleti yeni bir felaketin içine girdi. Savaşın ilerleyen safhalarında hükümetin Edirne'den vazgeçmeye karar

³⁶ Bu dönemde Sadrazam Sait Paşa'yı ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın önemli isimlerinden Hacı Adil Bey Dahiliye Nazırı, Mehmet Talat Bey Posta ve Telgraf Nazırı, Cavit Bey Nafia Nazırı olarak kabinedeydi.

³⁷ Bu kanunun yayın tarihi ile ilgili bir karışıklığı düzeltmek gerekmektedir. Kanun, Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde ilk kez yukarıda verilen tarihte yayınlanmıştır. Gazetenin 1. ve 2. sayfalarında yer alan kanun, 85. maddeden başlamakta ve 90. maddesinden sonra *'mabadi var'* (*devamı var*) uyarısıyla son bulmaktaydı. Kanun, 29 Mart 1328 (11 Nisan 1912) tarihli Takvim-i Vekayi'de 91. maddeden itibaren değil, yeniden yayınlanmıştır. Bu kez ise *'İdare-i Umumiye-i Vilayete Mütedair 29 Şevval 1287 Tarihli Nizamnameyi Muaddil Kanun-ı Muvakkat-İkinci Bab-İdare-i Hususiye-i Vilayat'* başlığını taşımaktadır. Kanun, toplamda 78 madde (85-163) içermektedir. (Karş. Takvim-i Vekayi, 1912-1095: 1-2 ile Takvim-i Vekayi, 1912-1098: 1-5)

³⁸ Bu kanun, hazırlıkları tamamlandığı halde yayınlanmamış olan İdare-i Umumiye-i Vilayat kanununun ikinci kısmını oluşturduğundan dolayı gazetede de *'ikinci bab'* olarak yayınlanmıştır.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., (Ahmad, 2016: 152-159); (Karal, 1999: 170-179).

verdiğini düşünen İttihatçılar harekete geçti ve 23 Ocak 1913'te Enver Bey'in başında olduğu bir grup İttihatçı fedai Babıali'yi basarak hükümeti devirdi. Tarihe '*Babıali Baskını*' olarak geçen bu hükümet darbesinden sonra iktidar yeniden İttihatçıların eline geçti (Ahmad, 2016: 161-179).

İttihatçılar yönetimi ele geçirdikten sonra vilayet idareleri konusunu yeniden ele aldılar. Nitekim daha önce ikinci kısmı yayınlanmış olan vilayet idareleri ile ilgili kanun, 15 Mart 1329'da (28 Mart 1913) Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde '*İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı*⁴⁰' adıyla bütün olarak yayınladı ve yürürlüğe girdi (Takvim-i Vekayi, 1913-1414: 1-11); (Düstur, 1916: 186-217); (BMKGM, 1997: 270-297).

1913 İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat'ın çıkarılmasıyla, vilayet idaresi; genel ve özel idare olarak ikiye ayrıldı. Vilayetlerin tüzel kişiliği kabul edilerek mahalli işlerde vilayet genel meclisleri yetkili ve sorumlu kılındı. Böylece vilayet idarelerinde merkezîyet ve adem-i merkezîyet prensipleri uygulamaya girmiş oldu (Onar, 1966: 707). Ancak kanunun kabulünden kısa süre sonra I. Dünya Savaşı'nın başlaması, kanunun layıkıyla uygulamaya geçirilmesine imkan bırakmadı. İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat'ında yer alan hükümler, '*ihtilal gulguleleri ve harp topları arasına karıştı, gitti. Hiç bir netice hasıl olmadı.*' (TBMMZC, D. I, c.5, 1981: 408).

Sonuç

II. Meşrutiyetin ilanının ardından yurtdışındaki Jön Türklerin ülkeye dönmesiyle birlikte, kökleri 1906'ya kadar uzanan, vilayet idarelerinde merkezîyetçilik - adem-i merkezîyetçilik tartışmaları ve bu tartışmadan doğan ayrılıklar ve kavgalar yurtiçine taşınmıştır. Kavganın bir tarafında İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası, diğer tarafında ise Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti, sonrasında Ahrar Fırkası vardır.

Bu makalede örneklendirilmeye çalışıldığı üzere adem-i merkezîyetçiliğin ülkeyi bölünmeye götüreceği, gayrimüslim unsurların bu fikre sarılmalarının bunun en açık göstergesi olduğu, Sabahattin Bey'in bu unsurlarla işbirliği içinde bulunmasının onun '*hainliğini*' ispatladığı yolundaki söylemler, 1908 seçimleri öncesinde İttihatçı basın tarafından bolca kullanılmıştır. Prens Sabahattin Bey'in; siyasi değil idarî adem-i merkezîyetçiliği savunduğunu, "*heyet-i mümtaze ya da muhtariyet-i idare usulleri*"ne asla taraftar olmadığını defalarca açıklaması İttihat ve Terakki tarafı açısından bir anlam ifade etmemiştir. İttihat ve Terakki cephesi, Sabahattin Bey'in bu görüşlerini, dönemin gerçeklerini gerekçe göstererek reddetmiş; kavramlar üzerine tartışmak yerine ülkedeki fiili duruma gönderme yapan bir '*red tavrı*' geliştirmiştir (Güler, 2000: 16). Hal böyle olunca da İttihatçıların sadece siyasi yapıda değil, idarî yapıda da sıkı

⁴⁰ Bu dönemde meclis kapalı olduğundan ilgili kanun '*muvaqqat*' (geçici) kanun şeklinde çıkarılmıştır.

merkeziyetçilikten yana olduğu, genel kabul gören bir görüş olarak literatüre yerleşmiştir.

Ancak bu çalışma kapsamında varılan bulgular; bu görüşün sorgulanmaya muhtaç olduğunu ortaya koymaktadır. Kanımızca, her iki taraf arasındaki kavganın temelinde bir iktidar mücadelesi yatmaktadır ve merkeziyetçilik - adem-i merkeziyetçilik tartışmaları bir seçim propagandasından başka bir şey değildir. Adem-i merkeziyetçilik gibi açıklanması zor bir ilkeyi savunmak durumunda kalan Prens Sabahattin Bey'i; üstüne üstlük bir de gayrimüslim unsurların bu ilkeye sarıldığı bir ortamda, imparatorluğu bölecek fikirleri olan bir şahıs olarak göstermek etkili bir propaganda yöntemidir ve İttihatçılar da bunu kullanmışlardır.

Nitekim 1908 seçimlerinin tamamlanması ve meclisin açılmasından kısa bir süre sonra bu konudaki tartışmalar bitmiş ve hatta vilayet idarelerinin '*tevsi-i mezuniyet*' ilkesine göre yeniden yapılandırılması konusunu bizzat İttihatçı mebuslar gündeme getirmişlerdir. Konuyla ilgili bir kanun hazırlanması için çaba gösterenler de İttihatçılar olmuştur. Bu kanunun hazırlanma sürecinde, idarî adem-i merkeziyetçiliğin önünü açan hükümler içeren bir kanun olan Rumeli Vilayetleri Kanunu'nun dikkate alınmasını isteyen kişi, İttihatçıların en önemli üç isminden biri olan Talat Paşa'dır. Kanun tasarısının 1910'da Meclise sunulmuş olmasına rağmen Ahmet Rıza Bey'in tasarımı gündeme almaması karşısında gerek sözlü ve gerekse yazılı takrir verenler de İttihatçı mebuslardır. Her şeyden önemlisi İttihatçı bir hükümet tarafından çıkarılan 1913 Vilayet İdaresi Kanunu, ülkede tam anlamıyla idarî bir adem-i merkeziyetçilik kurulmasına yönelik hükümler içermektedir. Bu kanunun İttihatçı mebuslarca yazılan gerekçesinde de idarede merkeziyetçiliğin mutlakî yönetimlere yaraşır bir idare tarzı olduğu ve meşrutî idare ile asla bağdaşmadığı vurgulanmakta; vilayet idarelerinde adem-i merkeziyetçi bir yapı kurulmasının gerekliliği ve bu yapının sağlayacağı yararlar sıralanmaktadır.

Merkeziyetçiliği bu denli savunan ve adem-i merkeziyetçi düşünceleri vatan hainliği ve bölücülükle eş tutan bir partinin nasıl olup da böyle bir vilayet idaresi kanunu çıkardığı doğal olarak pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası, merkeziyetçilikten yana bir parti olarak kabul edildiğinden çıkarılan bu kanunun altında başka bir neden olduğu düşünülmüştür. Hal böyle olunca kanunun çıkarılması; 1913 yılında yaşanan dış siyasal gelişmelerle, Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yeniden gündeme getirmeye başladıkları özerklik taleplerinin önüne geçebilme kaygısıyla gerekçelendirilmiş ve bir aldatmacaymış gibi değerlendirilmiştir⁴¹. Ancak bu tezi öne sürenler; bu kanunun 1913'te birdenbire ortaya çıkmadığını,

⁴¹ Bu tezin önemli bir temsilcisi için bkz., (Bayur, 1991: 304-305). Kanunun değişik yorumlarıyla ilgili olarak bkz., (Önen-Reyhan, 2011: 339-342).

1909'dan beridir tartışılabilen bir kanun olduğunu, 1910'da İttihatçılar tarafından gerekçesiyle birlikte meclise sevk edildiğini, meclis gündemine alınması için de bizzat İttihatçıların uğraş verdiklerini gözden kaçırmaktadırlar. Gerçi İttihat ve Terakki hükümetleri bazen gerçekten de Avrupalı devletlerin baskıları sonucu içlerine sinmeyen kanunlar çıkarmışlardır. Bunun en somut örneği de Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması amacıyla çıkarılan umumi müfettişlik kanunu ve bu kanuna dayalı olarak bölgeye Avrupalı iki müfettişin atanmasıdır. Ancak I. Dünya Savaşı başlar başlamaz İttihatçılar, tıpkı kapitülasyonları kaldırdıkları gibi, umumi müfettişlik kanununu da kaldırmış ve Hoff ve Westernak'ı ülkelerine göndermişlerdir. Oysaki vilayet idareleri kanunu için böyle bir şey söz konusu olmamıştır⁴².

İttihatçıların vilayet idareleri kanununu bir takkiye olarak çıkarmadıkları o kadar açıktır ki Milli Mücadele başlayıp da Ankara'da Büyük Millet Meclisi (BMM) açıldığında, meclisi oluşturan ve çoğunluğu İttihatçı kökenden gelen mebuslar, Meşrutiyet Döneminden gelen bu idarî anlayışı devam ettirmek ve hatta daha ileri götürmek isteyeceklerdir. Zira idareyi halkla yaklaştırmanın ve daha demokratik bir rejim kurmanın yolunun vilayet idarelerinin yetkilerini arttırmaktan ve halkı yaşadığı mahalde daha fazla söz sahibi kılmaktan geçtiğini düşünmekte; bunu, halkçılık ilkesi ile ilişkilendirmektedirler. Nitekim 18 Kasım 1920'de BMM'ye sunulan '*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası*'nın hükümleri, vilayetlere geniş bir idarî özerklik tanımak istendiğini açıkça göstermektedir. Gerek layihanın ilgili maddelerinin içeriği ve gerekse bu maddeler hakkında söz alarak görüşlerini dile getiren milletvekillerinin konuşmaları bu dönemde BMM'de vilayet idareleri ile ilgili hâkim olan adem-i merkezîyetçi düşünceyi çok açık bir şekilde yansıtmaktadır⁴³. Türkiye Devleti'nin ilk anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda '*vilayet şuraları*'nın kurulmasının, bu şuralara mahalli işlerle ilgili geniş yetkiler verilmesinin hükme bağlanmış olması tam olarak bu düşüncenin ürünüdür ve bu düşünce İttihatçılardan Kemalistlere devreden bir mirastır.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz., Türkmen, Zekeriya (2006), *Vilayet-i Şarkîye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁴³ Bu konuda son derece çarpıcı bir konuşma TEK Özel Encümeni Başkanı İsmail Suphi Bey tarafından yapılmıştır. Şöyle demektedir Suphi Bey:

"...Şimdiye kadar memurin idaresinden çektiğimiz fenalıklar yüzünden encümen memurin şekli-i idare-i hazırasına resmen ilan-ı harp etmiş, vilayetlerde dahi memurin teselsülünü ve memurin şebekesini kurmağa ahdetmiştir. Binaenaleyh, encümen vilayetlerde memurinin mahallerince, halk tarafından intihap edilmesini ve bu suretle halkın doğrudan doğruya kendi işini kendi görmesi esasını kabul etmiştir. Eğer encümenin kabul ettiği mevaddi kabul ederseniz badema vilayetlerde hakim, amir, cebbar bir nahîye müdürü, cebbar bir mutasarrıf, cebbar bir vali bulamayacaksınız. Bundan sonra vilayet memurları, o vilayet halkının mahsul-u intihabı olan, o vilayet halkıyla hüsnü suretle geçinmeğe mecbur olan adamlardır."

Bu düşünce sadece encümene has bir düşünce de değildir. Nitekim TEK'in idare kısmının görüşmelerinde bu düşünceyi destekleyen pek çok başka konuşma yapılmıştır. Bkz., (TBMMZC, D. I, c. 5, 1981: 411; TBMMZC, D. I, c. 6, 1943: 359, 368, 370).

Kaynakça

Kitaplar

- Ahmad, Feroz (2016), *İttihat ve Terakki*, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Akşin, Sina (2014), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılabı Tarihi, c.II, kısım: IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Behlülgil, Mefahir (1992), *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, Özal Matbaası, İstanbul.
- Çadırcı, Musa (2007), *Tanzimat Sürecinde Türkiye'de Ülke Yönetimi*, İmge Yayınları, İstanbul.
- Demir, Fevzi (2007), *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İmge Yayınevi, Ankara.
- Engelhardt, (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, Çeviren Ali Reşit, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Erim, Nihat (1953), *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları, c.I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Görel, İsmail Hakkı (1952), *İl İdaresi*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik Yayınları, Ankara.
- Güneş, İhsan (2012), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaan, Oğuz (2008), *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kansu, Aykut (2011), *1908 Devrimi*, Çeviren: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karal, Enver Ziya (1983), *Osmanlı Tarihi c. 8*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1999), *Osmanlı Tarihi c. 9*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kili, Suna- Gözübüyük, Şeref (2000), *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuran, Ahmet Bedevi (2000), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BMKGM) (1997), *Vilayetler ve Mahalli İdareler Mevzuatı (1864-1996)*, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Onar, Sıddık Sami (1966), *İdare Hukukunun Umumi Esasları, c.2*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Önen, Nizam-Cenk, Reyhan (2011), *Mülkten Ülkeye*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Pekmen, Mahir Said (2013), *31 Mart Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Hasan Babacan-Servet Avcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Prens Sabahattin (2007), *Bütün Eserleri*, Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ramsour, Ernest Edmondson (2013), *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, Çeviren: Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Sönmez, Erdem (2012), *Ahmet Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), *Türkiye 'de Siyasal Partiler, c. I*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türkmen, Zekeriya (2006), *Vilayat-ı Şarkıyye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yayla, Yıldızhan (1982), *Anayasalarımızda Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ziya Şakir (2014), *İttihat ve Terakki-I*, Akıl Fikir Yayınları. İstanbul.

Makaleler

- A.C., 'Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki', *Milliyet*, 12 Teşrinisani/Kasım 1934, No: 3147, s. 2.
- A.C., 'Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki', *Milliyet*, 13 Teşrinisani/Kasım 1934, No: 3148, s. 2.
- Akşin, Sina (1972), '31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası', *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 3, s. 541-560.
- Ali Kemal, 'Sabahattin Beyefendi', *İkdam*, 20 Ağustos 1324/ 2 Eylül 1908, No: 5127, s.1.
- Ali Kemal, 'Teşebbüs-i Şahsi, Tevsi-i Mezuniyet, Adem-i Merkeziyet', *İkdam*, 23 Ağustos 1324/5 Eylül 1908, No: 5130, s.1.
- Balık, Hatice-Karakuyu, Mehmet (2014), 'Türkiye'de Mülki Taksimata İlişkin Yasal Mevzuatın Değerlendirilmesi ve Sorunlar', *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 30, s. 126-139.
- Beydilli, Kemal (1989), 'II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair', *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, s. 77-98.
- Güler, Birgül Ayman (2000), 'Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Adem-i Merkeziyetçilik mi?' *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 14-29.
- Hüseyin Cahit, 'Adem-i Merkeziyet' *Tanin*, 22 Ağustos 1324/4 Eylül 1908, No: 35, s.1.
- Hüseyin Cahit, 'Adem-i Merkeziyet, *Tanin*, 6 Eylül 1324/19Eylül 1908, No: 50, s.1.
- Hüseyin Cahit, 'İntihabat Entrikaları', *Tanin*, 26 Teşrin-i sani 1324/9 Aralık 1908, No: 129, s.1.
- Hüseyin Cahit, 'Vilayat Kanunu', *Tanin*, 7 Kanun-ı evvel 1326/20 Aralık 1910, No: 824, s.1
- Mahir Said, 'Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi', *İkdam*, 9 Eylül 1324/22 Eylül 1908, No: 5147, s.1.

Gazeteler

Sabah, 'Sabahattin Beyefendi İstikbal Hazırlıkları', 20 Ağustos 1324/2 Eylül 1908, No: 6803, s. 2.

Sabah, 'Sabahattin Beyin Suret-i İstikbali ve Dersaadete Muvasalatı', 21 Ağustos 1324/3 Eylül 1908, No: 6804, s. 1, 2.

Sabah, 'Sabahattin Beyefendi', 23 Teşrinievvel 1324/5 Kasım 1908, No. 6865, s. 3.

Sabah, 'Osmanlı Ahrar Fırkası Tarafından', 27 Teşrinievvel 1324/9 Teşrinisani 1908, No: 6869, s. 4.

Serbesti, 'Osmanlı Ahrar Fırkası Tarafından', 5 Teşrinisani 1324/18 Kasım 1908, No: 3, s. 3.

Takvim-i Vekayi, 'İkinci Bab-İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatıdır', 26 Mart 1328/8 Nisan 1912, No: 1095, s.1-2.

Takvim-i Vekayi, 'İdare-i Umumiye-i Vilayete Mütedair 29 Şevval 1287 Tarihli Nizamnameyi Muaddil Kanun-ı Muvakkat-İkinci Bab-İdare-i Hususiye-i Vilayat', 29 Mart 1328/11 Nisan 1912, No: 1098, s.1-5.

Takvim-i Vekayi, 'İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı', 15 Mart 1329/28 Mart 1913, No: 1414, s. 1-11.

Tanin, 'İttihat ve Terakki Cemiyetinden', 11 Ağustos 1324/ 24 Ağustos 1908, No: 24, s. 4.

Resmi Yayınlar

Düstur, (1332/1916), tertib-i sanî, c.5, Matbaa-i Âmire, Dersaadet.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi-1293/1877 (MMZC-1877), c.I, (1939), Toplayan: Hakkı Tarık Us, Güneş Matbaası, İstanbul.

MMZC-1877, c.II, (1954), Toplayan: Hakkı Tarık Us, Güneş Matbaası, İstanbul.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D) I, İçtima Senesi (İS) I, Cilt (c) 1, (1982), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. I, c. 4, (1982), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. I, c. 6, (1982), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. II, c. 1, (1985), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D: I, İS. II, c.5, (1986), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. III, c.1, (1986), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. III, c. 5, (1990), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. III, c. 6, (1991), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. III, c. 7, (1991), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.I, İS. IV, c. 1, (1992), TBMM Basımevi, Ankara.

MMZC, D.II, İS. I, c. 2, (1991), TBMM Basımevi, Ankara.

Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları-Sene:1324/1325, (MMLTKEM-1324/1325), (1992), 'İdare-i Umumiye-i Vilayat

Kanunu Layihası Hakkında Dahiliye Nezareti Şura-yı Devlet Heyet-i Umumiyesi Mazbatası', Sıra No: 9'a ek, TBMM Basımevi, Ankara.

MMLTKEM-1326/1327, (D.I, İS.III), (1992), 'Encümen-i Mahsus Tarafından Tadilen Tanzim Olunan İdare-i Vilayet Kanunu Layihasıyla Esbab-ı Mucibe Mazbatası', Sıra No: 26, TBMM Basımevi, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), D.I, c.5, (1981), TBMM Basımevi, Ankara.

TBMMZC, D.I, c.6, (1943), TBMM Basımevi, Ankara.